

Abdujabbor MUHAMMADIYEV

HUQUQIY INFORMATIKA

Abdujabbor MUHAMMADIYEV

HUQUQIY INFORMATIKA

O'zbekiston Respublikasi Oliy va O'rta maxsus ta'lim
vazirligi qoshidagi muvofiqlashtiruvchi Kengashning qarori
bilan huquqshunoslik oliy o'quv yurtlari talabalari uchun
darslik sifatida tavsiya etilgan

Alisher Navoiy nomidagi
O'zbekiston Milliy kutubxonasi nashriyoti
Toshkent — 2006

Mas'ul muharrir:**M.M.Mamatov**, pedagogika fanlari nomzodi, dotsent**Taqrizchilar:**

M.M.Aripov, fizika-matematika fanlari doktori, professor,
S.S.G'ulomov, yuridik fanlari doktori,
B.B.Toshev, yuridik fanlari nomzodi.

Mamlakatimizda huquqiy demokratik davlat, erkin fuqarolik jamiyati asoslari barpo etilmoqda hamda uning negizida yangi zamonaviy g'oyalar, yangicha yondashuvlar shakllanmoqda. Qo'lingizdagi darslikda muallif davr jarayonlarini hisobga olgan holda huquqiy informatikaning yuridik faoliyat sohasidagi axborot jarayonlarining qonuniyatlari va xususiyatlari, ularni avtomatlashtirish, yuridik faoliyatni takomillashtirish va uning samaradorligini oshirish, avtomatlashtirilgan axborot tizimlarining tuzilishi va ulardan foydalanish usullari kabi masalalarni atroflicha yoritishga, huquqiy axborotlar milliy tizimini tashkil etish vazifalari, huquq va davlat tizimlari hamda siyosiy tizimni axborotlashtirish sohasidagi davlat siyosati, yagona axborot maydoni tushunchasi, umumiy va huquqiy axborot tushunchasini o'rganish metodologiyasi va usullari, huquq ijodkorligi va huquqni qo'llash sohasi, kriminalistika va sud ekspertizasi, sotsiologik tadqiqotlar va boshqa sohalarda foydalanish yo'llari va vazifalarini teranroq ochishga harakat qilgan.

Ushbu darslik huquqiy informatika va kibernetika muammolari bilan shug'ullanuvchi mutaxassislariga, yuridik oliy o'quv yurtlari o'qituvchi va aspirantlari, magistratura tinglovchilari va talabalariga mo'ljallangan.

Muhammadiyev A.O'.

M 93

Huquqiy informatika / A.O'. Muhammadiyev. — T.:
 Alisher Navoiy nomidagi O'zbekiston Milliy kutubxonasi
 nashriyoti. 2006-yil. 224 b.

BBK 32.81+67

ISBN 978-9943-06-014-2

© A. O'. Muhammadiyev,
 © Toshkent Davlat yuridik instituti,
 © Alisher Navoiy nomidagi
 O'zbekiston Milliy kutubxonasi
 nashriyoti, 2006-yil.

MUNDARIJA

Kirish.....	5
I BOB. Fan tizimida huquqiy informatika	
§1. Huquqiy informatika predmeti.....	9
§2. Huquqiy informatikaning integrativ funksiyasi.....	15
§3. Tizimlarni tahlil qilish metodi.....	19
II BOB. Avtomatlashtirilgan axborot tizimlari	
§1. Axborot tizimlari, axborot texnologiyalari va ularni ta'minlash vositalarining yaratilish va qo'llanish sohasi.....	23
§2. Huquq tizimi va uning kichik tizimlari tushunchasi hamda ularning umumiy tavsifi.....	26
§3. Avtomatlashtirilgan axborot tizimlari.....	37
III BOB. Huquqiy informatikada modellashtirish metodi	
§1. Modellashtirish metodi.....	39
§2. Formalizatsiya metodi.....	45
§3. Algoritm tushunchasi.....	46
IV BOB. O'zbekiston Respublikasining qonun hujjatlarida axborot tushunchasi	
§1. Axborotning jamiyat hayotidagi o'rni.....	49
§2. Ijtimoiy axborot tushunchasi.....	54
§3. Huquqiy axborot tushunchasi.....	58
§4. Axborotlar sohasidagi munosabatlar.....	65
§5. Huquqiy tartibga solish mexanizmidagi axborot jarayonlari.....	69
§6. Huquq sohasidagi axborot jarayonlari.....	71
V BOB. Huquq sohasini axborotlashtirish borasidagi davlat siyosati	
§1. Axborotlashtirish tushunchasi.....	82
§2. Huquq sohasidagi axborotlashtirish borasidagi davlat siyosatining vazifalari.....	89
§3. O'zbekiston Respublikasi hamda MDHga a'zo davlatlarning yagona huquqiy-axborot maydonini yaratish.....	94
§4. O'zbekistonning jahon axborot maydoniga kirishi muammosi..	97
§5. Davlatning axborotlar sohasidagi siyosati.....	101
VI BOB. Axborot xavfsizligi sohasidagi munosabatlarning huquqiy masalalari	
§1. Axborot xavfsizligi.....	104
§2. Axborotga doir huquqiy munosabatlar obyektlarini axborot sohasidagi tahdidlardan himoya qilishning huquqiy asosi.....	107

§3. Shaxs, jamiyat va davlat manfaatlarini sifatsiz axborotlarning ta'siridan, axborot tarqatish tartibining buzilishidan himoya qilish.....	109
§4. Axborot, axborot resurslari va axborot tizimlarini begona shaxslarning ruxsatsiz va qonunga zid ta'sirlari tahdididan huquqiy himoya qilish.....	111
§5. Axborotlashtirish sharoitlarida axborot sohasidagi huquq va erkinliklarni himoya qilish.....	116
§6. Axborot xavfsizligi sohasidagi munosabatlarni huquqiy tartibga solishning tuzilmasi.....	118
§7. Axborot texnologiyalariga oid huquqbuzarlik va unga qarshi kurash yo'llari.....	122
§8. Axborot texnologiyalarida axborot xavfsizligini ta'minlash masalalari.....	126
§9. Axborotni himoya qilishning kriptografik usullari.....	136

VII BOB. Huquqiy informatikaning metodologik asoslari

§1. Informatika va sun'iy intellekt muammosi.....	142
§2. Informatika va kibernetika.....	147
§3. Ijtimoiy kibernetika g'oyalari.....	154

VIII BOB. Huquqni qo'llash va huquqni muhofaza qilish faoliyatini axborotlashtirish

§1. Huquqni qo'llash va huquqni muhofaza qilish faoliyatini axborotlashtirish vazifalari.....	158
§2. Jinoyat ishlarini tergov qilishni kompyuterlashtirish.....	163
§3. Sud ekspertizasida zamonaviy kompyuter texnologiyalaridan foydalanish.....	167

IX BOB. Huquq sohasida axborot qidirish

§ 1. Axborot qidirish nazariyasi asoslari.....	174
§ 2. Axborot qidirish tili. Huquqiy tezaurus.....	181

X BOB. Kompyuter jinoyatchiligi va xavfsizligi

§ 1. Kompyuterda saqlanayotgan ma'lumotlarga ruxsatsiz kirish...	187
§ 2. Kompyuter ma'lumotlarini o'g'irlash.....	193
§ 3. Kompyuter viruslarini ishlab chiqish va tarqatish.....	197
§ 4. Kompyuterdagi ma'lumotlarni yo'q qilish va qalbakilashtirish..	201
§ 5. Kompyuter tarmoqlarida ma'lumotlarni himoya qilish.....	204
§ 6. Xavfsizlik dasturiy – texnik vositalarini identifikatsiya va autentifikatsiya qilish.....	212

Adabiyotlar.....	216
------------------	-----

Kirish

XX asrning o'rtalarida barcha rivojlangan mamlakatlarda ijtimoiy boshqaruv va tartibga solish vazifalarining murakkablashishi huquqiy axborotlarning shiddatli o'sishiga turtki berdi. Qonun hujjatlari va boshqa meyoriy huquqiy hujjatlarning soni bir necha yuz mingtadan oshib ketdi. Bu informatsion inqirozning vujudga kelishiga sabab bo'ldi.

Mazkur ahvoldan chiqishning yo'llari zamonaviy elektron-hisoblash texnikasidan keng va samarali foydalanilishi natijasida topildi.

Yuristlarning amaliy faoliyatida kompyuter tizimlari tobora keng o'rin olib bormoqda. Rivojlangan mamlakatlarning tajribasi kompyuter huquqiy axborotlarni jamlash, saqlash va berishning eng mukammal vositasi ekanligini ko'rsatmoqda.

XXI asr global axborotlashtirish va kompyuterlashtirish asri bo'lishi taxmin qilinayotir. «Elektron inqilob» natijasida yuzlab, minglab milliy, mintaqaviy va global kompyuter tizimlari va tarmoqlari paydo bo'ladi. Ko'pgina mamlakatlarda informatsion jamiyat va informatsion iqtisodiyot (ya'ni bilimlarga asosiangan iqtisodiyot) vujudga keladi. Global telekommunikatsiyalar tizimi barpo etiladi. Bu jarayonlar ijtimoiy boshqaruv tuzilmasiga, davlat, huquq va demokratiyaning rivojlanishi va faoliyatiga juda katta ijobiy ta'sir ko'rsatadi.

O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasida fuqarolar xalqaro huquqning umum e'tirof etgan meyor va prinsiplariga muvofiq axborot olish huquqiga ega ekanligi rasman belgilab qo'yilgan. 1993-yil 7-mayda O'zbekiston Respublikasining Oliy Kengashi tomonidan «Axborotlashtirish to'g'risida»gi Qonunning qabul qilinishi ko'rib chiqilyotgan sohada muhim hodisa bo'ldi. Mazkur qonunda axborotlar sohasidagi munosabatlarni tartibga soladigan qonun hujjatlarining asoslari ta'riflab berildi. Huquqiy yo'nalishdagi barcha vazirliklar va idoralarda (O'zbekiston Respublikasining Adliya vazirligi, Bosh prokuraturasi, IIV, Oliy sudi va boshqalarda) axborot-

lashtirish konsepsiya va dasturlari ishlab chiqildi va qabul qilindi. Qonun chiqaruvchi idoralar zamonaviy elektron-hisoblash texnikasi vositalari bilan jihozlanmoqda, bu esa qonun chiqarish jarayonining samaradorligini oshirishga yordam berayotir.

Bugungi kunda "axborot portlashi" faqat iqtisod, biznes va boshqaruvdagina emas, davlat va huquq sohasida ham jiddiy ko'zga tashlanmoqda. Bu fikrni isbotlash uchun raqamlarga murojaat qilishning o'zi kifoya. Agar 60-chi yillarda turli davlat organlari faoliyatida hujjat aylanishi 30 mlrd. varaq deb baholangan bo'lsa, 70-chi yillarda bu ko'rsatkich ikki baravar oshdi va bugungi kunda ham tinimsiz ortib bormoqda. Meyoriy yuridik hujjatlar soni ham, so'nggi yillarda 20 mingdan ortiq hujjatlar o'z kuchini yo'qotgan, deb topilgani, 4 mingdan ortiq hujjatlar esa bekor qilinganiga qaramay, uzluksiz ko'payib borayotir. Ta'xis hujjatlari, shartnomalar, bitimlar, ishonchnomalar, xatlar va boshqa shunga o'xshash hujjatlarning soni ham ortib bormoqda.

Byurokratizm va keraksiz yuridik qog'ozbozlikka qarshi qat'iy kurash olib borish kerakligi tayin. Ammo bu ishning faqat bir tomoni. Yuridik hujjatlar orasida ijtimoiy munosabatlarni huquqiy tartibga solish uchun juda zarur bo'lgan hujjatlar - qonunlar, farmonlar, qarorlar, shartnomalar, bitimlar, bayonnomalar va boshqa shu kabi hujjatlar ham bor. Binobarin, ishning ikkinchi tomoni huquqiy mazmundagi axborot oqimlarini maqbullashtirish, moslashtirish va takomillashtirish — tartibga solish, buning uchun hozirgi zamon axborot texnikasi, birinchi navbatda – shaxsiy kompyuterlardan foydalanishdan iborat.

Muammo huquqiy axborotni tartibga solish sohasi bilangina chegaralanmaydi, albatta. Yuridik tijorat firmalarining faoliyatini, korxonalarining yuridik xizmatlari va davlat organlarining ishini, sud, adliya, prokuratura, xo'jalik sudining faoliyatini va kriminalist-ekspertlarning ishini ham xuddi shunday yo'lga qo'yish talab etiladi. Zero, jamiyat huquq tizimining mazkur va boshqa komponentlarining har biri so'nggi yillarda juda ko'p odamlar manziliga axborot signallarini uzluksiz yubormoqda va o'z navbatida ulardan javob tariqasida ma'lum axborotlarni talab qilmoqda. Hozirgi zamon odami qudratli huquqiy-axborot oqimlari chorrahasida ya-

shamoqda va ijtimoiy turmushning umumiy sur'ati ortishi bilan har bir kishining yelkasiga tushuvchi huquqiy axborotlarning yuki ham ortib bormoqda.

Yuridik faoliyatning turli sohalariga umumiy "axborot portlashi"ning tatbiq etilishi jarayonida huquqiy informatikaning mustaqil yuridik fan sifatida shakllanishi va kengayishi uchun obyektiv shart-sharoitlar yuzaga kelib bormoqda. Jamiyat hayotining barcha sohaları axborotlashtirilishi natijasida «huquqiy informatika» atamasining talqini ham ancha kengayib borayotir. Informatika va kibernetikaning umumiy g'oyalarining bevosita ta'sirida ko'z o'ngimizda yuridik bilimlarning yangi, keng sohasi vujudga keldi va e'tirof etilmoqda.

Informatsion rivojlangan mamlakatlarning tajribasi asosiy moliyaviy va moddiy resursiarni ta'lim sohasiga va axborot madaniyatini mukammal egallagan mutaxassislarni tayyorlashga yo'naltirish zarurligini ko'rsatmoqda. O'zbekiston uchun bu hozirgi kundagi eng dolzarb muammolardan biri hisoblanadi.

Mazkur sohada to'rt muammoni ajratib ko'rsatish kerak:

— yuristlarni umumiy tayyorlash, ya'ni yalpi kompyuter savodxonligiga erishish;

— EHM bilan professional darajada ishlay oladigan tor soha mutaxassislarni (huquqiy informatika nazariyasi va amaliyoti bo'yicha mutaxassislarni) tayyorlash;

— ishlayotgan yuristlarni kompyuter savodxonligi sohasida qayta tayyorlash;

— «huquqiy informatika» fani bo'yicha o'qituvchi kadrlar va professorlarni tayyorlash.

2002—2003 - o'quv yilidan boshlab huquqiy informatika fani O'zbekiston Respublikasining oliy yuridik o'quv yurtlarida o'qitib kelinmoqda. Ammo bugungi kunga kelib fundamental huquqiy informatika bo'yicha darslik va o'quv qo'llanmalar yaratish zarurati tug'ildi. Taklif etilayotgan darslik muallif Toshkent Davlat yuridik institutida o'qigan ma'ruzalarga asoslangan bo'lib, uning huquqiy informatika va kibernetika sohasidagi ko'p yillik ilmiy-tadqiqot, nazariy va amaliy ish tajribasini umumlashtiradi. Qo'lingizdagi darslik ularning dastlabkisi hisoblanadi.

Mazkur darslikda huquqiy informatikaning yuridik faoliyat so-

hasidagi axborot jarayonlarining qonuniyatlari va xususiyatlari, ularni avtomatlashtirish, yuridik faoliyatni takomillashtirish va uning samaradorligini oshirish, avtomatlashtirilgan axborot tizimlarining tuzilishi va ulardan foydalanish usullari, huquqiy axborotlar milliy tizimini tashkil etish vazifalari, huquq va davlat tizimlari hamda siyosiy tizimni axborotlashtirish sohasidagi davlat siyosati, yagona axborot maydoni tushunchasi, umumiy va huquqiy axborot tushunchasini o'rganish metodologiyasi va usullari, huquq ijodkorligi va huquqni qo'llash sohasi, kriminalistika va sud eksperti-zasi, huquq sohasida axborot qidirish, kompyuter jinoyatchiligi va xavfsizligi, sotsiologik tadqiqotlar va boshqa sohalarda foydalanish yo'llari va vazifalari kabi masalalarni atroflicha yoritishga harakat qildik.

I BOB. FAN TIZIMIDA HUQUQIY INFORMATIKA

§1. Huquqiy informatika predmeti

O'zbekistonning davlat va huquq sohasini axborotlashtirish borasidagi murakkab vazifalarni hal qilish ilmiy bilimlarning yangi sertarmoq tizimini vujudga keltirishni talab qildi. Yangi fanlararo tarmoq — huquqiy informatika ana shu vazifalarni hal qilishga javob beradi.

Umumiy va huquqiy informatika g'oyalari dastlab murakkab dinamik tizimlarni boshqarish qonunlari haqidagi fan – kibernetika tarkibida rivojlandi.

Informatikani mustaqil fanga ajratish masalasi faqat ayrim olimlar tomonidan qo'yildi. Jumladan, mazkur sohaning yetakchi mutaxassislaridan biri V.I. Siforov informologiya – axborotlarni uzatish, taqsimlash, qayta ishlash va o'zgartirish qonunlari haqidagi fan g'oyasini ilgari surdi. Bunda informologiya mazmuniga axborotlarni kodlash, koddan chiqarish, eslab qolish, saqlash, qidirish, ajratib olish, yetkazish, taqqoslash, ifoda etish, ishlab chiqarish va foydalanish kirishi nazarda tutildi (1976).

60- yillarning oxirida «informatika» tushunchasi mamlakatimizda faqat axborot texnikasi bilan emas, balki ilmiy axborot nazariyasi («dokumentalistika») bilan ham bog'landi. Bunga ko'p jihatdan A.I. Mixaylov, A.I. Cherniy va R.S. Gilyarevskiyning «Informatika asoslari» (1968) asarining e'lon qilinishi sabab bo'ldi. Asarda ilmiy-texnik axborot tushunchasi va unga ishlov berish usullari batafsil ko'rib chiqildi.

1982-yili kibernetika va informatika sohasidagi atoqli olim V.M. Glushkovning «qog'ozsiz informatika asoslari» monografiyasi e'lon qilindi. Ushbu monografiyada axborot tushunchasi va unga ishlov berish usullari, ilmiy tadqiqotlar, noshirlik faoliyati, tibbiyot, ta'lim, loyihalash ishlari, kredit-moliya munosabatlari sohalaridagi qog'ozsiz texnologiyalarning amaliy masalalari ko'rib chiqildi. Tashkiliy tizimlarni avtomatlashtirish va turdosh masalalarga alohida e'tibor qaratildi. Umumdavlat avtomatlashtirilgan tizimi g'oyasi ilgari surildi.

Informatikaning tushunchalar apparatini shakllantirishda G.R. Gromovning «Milliy axborot resurslari: sanoatda foydalanish masalalari» (1984) monografiyasi katta rol o'ynadi. Bu monografiyada milliy axborot resurslari, ulardan sanoatda foydalanish, EHM sanoatining o'sish sur'atlari, axborot texnologiyalari va dasturlashtirish fanining rivojlanish istiqbollari ko'rib chiqilgan. Axborot resurslari – mamlakat mehnatga layoqatli aholisi eng malakali va ijodiy jihatdan faol qismi intellektual faoliyatining bevosita mahsulidir. Milliy axborot resurslari – nisbatan yangi iqtisodiy kategoriya. Bu resurslarni miqdoriy baholash va ularning boshqa iqtisodiy kategoriyalar bilan aloqasi masalasining to'g'ri qo'yilishi turli bilim sohalaridagi mutaxassislar va olimlardan hamkorlikdagi uzoq izlanishlarni talab etadi.

80- yillarning oxirlaridan O'zbekistonda ikkinchi kompyuter inqilobi boshlandi. «Informatika» atamasi faqat fannigina emas, amaliy faoliyat yo'nalishini ham anglata boshladi. Informatika xalq xo'jaligining tarmog'i sifatida kompyuter texnikasi, dasturiy mahsulot ishlab chiqarish va zamonaviy axborotlarga ishlov berish texnologiyalarini ishlab chiqish bilan bog'liq turli xo'jalik yuritish shakllaridagi turdosh korxonalar majmuidan tashkil topadi.

«Informatika» atamasi 60- yillarda Fransiyada vujudga kelgan bo'lib, elektron hisoblash mashinalari yordamida axborotlarga avtomatlashtirilgan ishlov berish sohasi ana shu atama bilan atalgan. Fransuzcha informatique atamasi information (axborot) va automatique (avtomatika) so'zlarini qo'shish yo'li bilan hosil qilingan bo'lib, «informatsion avtomatika yoki axborotlarga avtomatlashtirilgan ishlov berish» degan ma'noni anglatadi. Inglizabon mamlakatlarda bu atamaga computer science (kompyuter texnikasi haqidagi fan) atamasi mos keladi.

Mamlakatimizda «informatika» atamasining hozirgi talqini 1983 yili sobiq SSSR Fanlar akademiyasi yillik yig'ilishi sessiyasida Informatika, hisoblash texnikasi va avtomatlashtirish bo'limini tashkil etish haqida qaror qabul qilingan paytdan e'tiboran qaror topdi. Informatika «EHMga asoslangan axborotlarga ishlov berish tizimlarini ishlab chiqish, loyihalash, yaratish, baholash, bu tizimlarning ishlashi, ularning qo'llanishi va ijtimoiy amaliyotning turli sohalariga ta'sirining barcha jihatlarini o'rganuvchi kompleks ilmiy va muhandislik fani» sifatida talqin qilindi.

Predmetini axborotlar va axborot jarayonlari tashkil qiluvchi fanlarning sertarmoq tizimi mavjud. Axborot jarayonlarining umumiy qonuniyatlari va ularning matematik modellarini o'rganuvchi nazariy informatika; jamiyatdagi axborot jarayonlarining xususiyatlarini o'rganuvchi ijtimoiy informatika; to'g'ridan-to'g'ri amaliy vazifalarni hal qilish uchun avtomatlashtirish vositalaridan foydalanishga mo'ljallangan amaliy informatika; muayyan fanlar (iqtisodiyot, sotsiologiya, huquq va boshqalar)dagi axborot jarayonlarini o'rganuvchi informatikaning tarmoq yo'nalishlari shular jumlasidan.

Hozirgi zamon informatika fani matematika va kibernetika, tizimli texnika va elektronika, mantiq va lingvistika negizida vujudga kelgan. Uning asosiy ilmiy yo'nalishlari hisoblash texnikasining nazariy asoslari, statistik axborot nazariyasi, dasturlashtirish va sun'iy intellekt singari fanlarni hosil qilgan.

Umumiy va huquqiy informatikani farqlay bilish zarur. Umumiy informatika – bu axborotlarning tuzilishi va xususiyatlarini, shuningdek, axborot faoliyatining qonuniyatlari, uning nazariyasi, metodikasi va tashkilotini o'rganuvchi fandır. Umumiy informatikaning maqsadi axborotlarni yozib olish, to'plash, tahliliy-sintetik ishlov berish, saqlash, qidirish va tarqatishning maqbul usul va vositalarini ishlab chiqishdan iborat.

Mavjud ishlar umumiy informatikaning tuzilishiga tegishli quyidagi qoidalarni ta'riflash imkonini beradi.

1. Axborot va axborotlashtirishning ijtimoiy masalalari.

Ijtimoiy axborot. Axborotning jamiyatdagi roli. Axborot jamiyati konsepsiyasi. Axborot xavfsizligi. Axborotlashtirishning ijtimoiy oqibatlarini.

2. Nazariy va matematik informatika.

Algoritm, model, formalizatsiya tushunchalari. Qarorlar qabul qilish nazariyasi, matematik va mantiqiy apparat.

3. Sun'iy intellekt nazariyasi.

Intellektual va psixik jarayonlarni kompyuterda modellashtirish. Ekspert tizimlar. Obrazlarni tanib olish. Intellektual robotlar.

4. Hisoblash texnikasi va dasturlash.

EHM arxitekturasi. Dastur va dasturlash. EHMning yaratilishi tarixi. Rivojlanish tendensiyalari. Kompyuter tarmoqlari va tizimlari.

5. Amaliy informatika.

Fan va amaliyotning turli sohalarida (iqtisodiyot, texnika, har-

biy ish, huquq va boshqalarda) axborotlarni to'plash va ularga ishlov berish usullarini qo'llash masalalari.

Informatika amaliy fan sifatida axborot jarayonlaridagi qonuniyatlar (axborotlarni jamg'arish, qayta ishlash va tarqatish)ni o'rganish, inson faoliyatining turli sohalarida kommunikatsiyalarining axborot modellarini yaratish, axborot tizimlari va texnologiyalarini ishlab chiqish bilan shug'ullanadi.

Huquqiy informatika umumiy informatikaning amaliy tarmog'i hisoblanadi. Huquqiy informatikaning vazifalari va tabiatini tushunishga nisbatan har xil yondashuvlar mavjud. Aytib o'tilgan qarashlardan kelib chiqib unga quyidagicha ta'rif berish mumkin.

Huquqiy informatika – bu yuridik faoliyat sohasidagi axborot jarayonlarining qonuniyatlari va xususiyatlari, ulami avtomatlashtirish, yuridik faoliyatni takomillashtirish va uning samaradorligini oshirish hamda huquqiy vazifalarni hal qilish uchun huquq fanlari nazariyasi va metodologiyasi, matematika, informatika va mantiq, vosita va usullaridan kompleks foydalanish negizida yaratiladigan avtomatlashtirilgan axborot tizimlarining tuzilishi va ulardan foydalanish usullari haqidagi fanlararo bilim sohasidir¹.

Huquqiy informatika va huquqiy kibernetika g'oyalarining vujudga kelishi va rivojlanishida V.N. Kudryavsev, D.A. Kerimov, O.A. Gavrilova, R.M. Lansman, Z.I. Kirsanov, S.S. Moskvina, N.S. Polevoy, A.R. Shlyaxov, L.G. Ejubov singari olimlarning ishlari katta rol o'ynadi.

Huquqiy informatikaning vazifalariga quyidagilar kiradi:

plyuralistik demokratiya va oshkoralik, jamiyatning har bir a'zosi normativ huquqiy hujjatlarning butun majmuidan foydalanish imkoniyatiga egaligi, zarur vaqtda, zarur joyda va zarur shaklda erkin axborot olish imkoniyatining mavjudligi prinsiplarida huquqiy davlat qurishda faol ishtirok etish;

avtomatlashtirilgan ish joylari (AIJ), intellektual va maslahat tizimlarini joriy etishning ilmiy va amaliy asoslarini ishlab chiqish;

yuridik muassasa va organlarning faoliyatini intellektuallashtirish, adliyani va yuridik faoliyatning boshqa shakllarini amalga oshirishda ish samaradorligi va madaniyatini oshirish;

avtomatlashtirilgan ta'lim tizimlarini yaratish; yuridik kadrlar tay-

¹ Bu ta'rif professor N.S. Polevoy tomonidan taklif qilingan.

yorlash va qayta tayyorlashning nazariy va uslubiy muammolarini ishlab chiqish, yangi huquq ixtisosligi – «huquqiy informatika» bo'yicha yosh mutaxassislar korpusini shakllantirish.

Bugungi kunda huquqiy informatikani ilmiy tadqiqotlarning o'z predmeti, vazifalari va tadqiqot usullariga ega bo'lgan istiqbolli va tez rivojlanayotgan yo'nalishi sifatida ko'zdan kechirish mumkin. Informatika qoidalari va xulosalarini yuristlar yuridik tushuncha va kategoriyalar nuqtai nazaridan idrok etishlari lozim.

Huquqiy informatika fani nisbatan yaqinda paydo bo'lganiga qaramay, O'zbekistonning huquq sohasini axborotlashtirish borasidagi davlat siyosatini amalga oshirishda jiddiy yutuqlarni qo'lga kiritdi. Ular jumlasiga: respublika huquqiy axborot markazlari va tizimlarining tashkil etilishi; axborot va axborotlashtirish haqidagi qonun hujjatlarining chiqarilishi; bilim tizimlarining yaratilishi; matematika va informatika kurslarining kiritilishi; informatika sohasida xalqaro miqyosga chiqilishi kiradi.

«Informatika huquqi» (yoki kompyuter huquqi) tushunchasi adabiyotlarda nisbatan yaqinda, jamiyatda hisoblash texnikasi va informatikaning jadal rivojlanishi natijasida paydo bo'ldi. U axborotlarni to'plash, qayta ishlash va ulardan foydalanishni amalga oshiruvchi hisoblash tizimlaridan (hisoblash markazlari, xizmatlari, axborot-qidirish tizimlari va boshqalar) foydalanish jarayonida ijtimoiy munosabatlarni huquqiy tartibga solishga bevosita taalluqlidir. O'zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi doirasida informatika kodeksini va jamiyatdagi hisoblash tizimlarining ishini optimallashtirishga yo'naltirilgan boshqa huquqiy hujjatlarni ishlab chiqish bo'yicha tadqiqotlar olib borilmoqda. Bizning nazarimizda, informatika huquqi yoki kompyuter huquqiga hozirgi ko'rinishida huquqiy informatikaning aspekti sifatida qaralishi mumkin. Ammo istiqbolda bu bilim sohasi huquqiy informatikadan ajralib chiqishi va yurisprudensiyaning mustaqil yo'nalishini tashkil etishi mumkin.

Binobarin, huquqiy informatika mustaqil bilim sohasi sifatida huquq, huquq tizimi va umuman yuridik faoliyatga axborot nuqtai nazaridan, yaxlit huquqiy-axborot tuzilmalari sifatida qaraydi va o'rganadi.

Huquqiy hodisalar va jarayonlarga informatsion yondashuvdan hamda huquqni rivojlantirishning asosiy aspektlaridan kelib chiqib, huquqiy informatika fanining predmeti doirasida huquqiy voqelikni

axborotlashtirish bilan bevosita bog'liq bo'lgan vazifalarning ikki turkumini ajratish mumkin.

Birinchi turkumga nazariy vazifalar: informatikaning predmeti, metodlari va nazariy g'oyalarini aniqlashtirish; huquqning izchil axborot konsepsiyasini, ya'ni huquqning informatsion tabiati haqidagi ta'limotni ishlab chiqish; jamiyatdagi huquq tizimi, uning kichik tizimlari va elementlarining axborot aspektlarini o'rganish; jamiyatda huquqiy-axborot ta'siri ko'rsatishning samarali tuzilma va modellarini ishlab chiqish; huquqiy axborot nazariyasini yaratish; huquq normalari va huquqiy tartibga solishning informatsion tabiatini o'rganishda qo'llanishi mumkin bo'lgan kompyuter texnikasi va dasturiy vositalardan foydalanishning metodik asoslarini ishlab chiqish; huquq sohasida informatsion modellashtirishning nazariy asoslarini ishlab chiqish va boshqa shunga o'xshash vazifalar kiradi.

Ikkinchi turkumga amaliy xususiyatga ega bo'lgan vazifalar kiradi. Bular avvalambor har xil axborot texnikasidan keng foydalanish asosida yuristlarning amaliy faoliyatini takomillashtirish vazifalari, shu jumladan yuridik firmalar, markazlar, agentliklar va uyushmalarning ishida kompyuter texnikasidan foydalanilishini optimallashtirish vazifalaridir. Korxonalar, birja, kompaniya va banklarning yuridik xizmatlari faoliyatida kompyuterlar va boshqa texnikadan foydalanilishini takomillashtirish; amaliy axborot-qidirish tizimlarining ishini yo'lga qo'yish; huquq ijodkorligida va qonun hujjatlarini tartiblashda, huquqni muhofaza qilish organlari xodimlarining ishida va huquqiy targ'ibotda shaxsiy kompyuterlardan foydalanish; hozirgi zamon informatikasi uchun qonun hujjatlarini ishlab chiqish vazifalarini ham shular qatoriga kiritish mumkin.

Bilimning boshqa ko'pgina sohalari singari, huquqiy informatika fan sifatida huquqiy axborotlar milliy tizimini tashkil etish vazifalarini, huquq va davlat tizimlari hamda siyosiy tizimni axborotlashtirish sohasidagi davlat siyosatini, yagona axborot maydoni tushunchasini, umumiy va huquqiy axborot tushunchasini, huquq ijodkorligi va huquqni qo'llash sohasi, kriminalistika va sud ekspertizasi, sotsiologik tadqiqotlar va boshqa sohalarda foydalanish yo'llari va vazifalarini o'rganish metodologiyasi va usullarini o'z ichiga oladi va o'rganadi.

Huquqiy informatika, davlat va huquq nazariyasida hamda umumiy, "katta informatika"da o'z ildizlariga ega bo'lgan holda,

huquqqa va yuridik faoliyatning barcha sohalariga mustaqil yondashadi; u huquq va huquqiy mexanizmlar sohasidagi umumiy va muayyan axborot muammolari va vazifalarini tadqiq qiladi.

Huquqiy informatika ma'lum huquqiy tizimlar, hodisalar va jarayonlarni yangi nuqtai nazardan – umumlashtirilgan axborot pozitsiyalari nuqtai nazaridan o'rganish, ularni yaxlit bir butun axborot tuzilmasi ko'rinishida tasavvur qilish imkonini beradi.

Huquqiy informatikaning ilmiy maqomi va sohasiga aniqliklar kiritib borilmoqda. Huquqiy informatika hali mustaqil fan shakliga kirgani yo'q. U nisbatan quyi pog'onada – fanlararo bilim sohasi pog'onasida turadi.

Huquqiy informatikani qator turdosh ilmiy yo'nalishlardan farqlay bilish zarur. Biroq bu uning ilmiy va amaliy ahamiyatini kamaytirmaydi. Chunonchi, huquqiy informatikani «Axborot huquqi» kursidan chegaralash lozim. Bu kursning vazifasi axborot va axborotlashtirishga doir qonun hujjatlarini o'rganishdan iborat. Mustaqil axborot fani – «Kompyuter savodxonligi kursi» o'rta maktab o'quv fanlari qatoriga kiritilgan va mamlakatning barcha oliy o'quv yurtlarida, shu jumladan yuridik o'quv yurtlarida ham o'qitiladi.

§2. Huquqiy informatikaning integrativ funksiyasi

Turli bilim sohalarini integratsiya qilish hozirgi zamon fanining asosiy tendensiyalaridan biridir. Huquqiy informatika doirasida yuridik va boshqa ijtimoiy, texnik, tabiiy va matematik fanlarning ma'lumotlari sintez qilinadi. Informatika huquq fani sohasiga tadqiq qilishning aniq usullari kirib keladigan kanal vazifasini bajaradi.

Huquqiy informatikaning o'ziga xos xususiyatlaridan biri shundaki, uning mazmunida ikki asos – yuridik va texnik asoslar uyg'un mujassamlashgan va o'zaro bog'langan. Uni to'liq holda fanning texnik sohalariga ham, yuridik sohalariga ham mansub deb topib bo'lmaydi. Bu tipik kompleks, chegarali va integrativ bilim sohasidir.

Huquqiy informatikada umumiy huquq nazariyasi – huquqiy hodisalar va jarayonlarning qonuniyatlarini ochib beruvchi funda-

mental huquqshunoslik fanining ma'lumotlaridan foydalanish katta ahamiyatga ega. Axborotlashtirish jarayoni huquq fanida ishlab chiqilgan to'g'ri ilmiy-nazariy asoslarga tayanishi lozim.

Yurisprudensiyada huquqning umumiy nazariyasi muammolari-ga unumli yondashuv qaror topayotir. Unga muvofiq mazkur nazariya huquqni tushunishga falsafiy, sotsiologik va maxsus yuridik yondashuvlarning birligini aks ettiradi. Har bir yondashuv huquq nazariyasini o'rganishning yagona predmetini tashkil etuvchi hodisa va jarayonlarning tegishli doirasiga nisbatan o'z nuqtai nazariga ega bo'ladi. Har bir yondashuvga o'z metodologik xususiyatlari mos keladi. Huquq nazariyasi rivojlanishining har bir aspekti uni bilishning murakkab dialektik jarayonini aks ettiradi.

Umumiy huquq nazariyasidagi ilmiy bilimlarning teran tuzilishini quyidagicha tavsiflash mumkin:

nazariy-huquqiy yondashuv – o'rta miqyosdagi nazariyalarni ishlab chiqish;

normativ-huquqiy yondashuv va normativ-huquqiy masalalar; sotsiologik yondashuv va sotsiologik muammolar;

tizimli-boshqaruv va tizimli-axborot yondashuv hamda tegishli muammolar;

bilish usullari haqidagi ta'limotni rivojlantirish va yangi muayyan usullarni ishlab chiqish.

Hozirgi zamon huquq nazariyasining nazariy asosi ana shunday obyektiv ko'rinishga ega.

Bayon etilgan konsepsyaning metodologik qimmatini shundaki, u universal xususiyatga ega, chunki yuridik fanlarning keng doirasiga, shu jumladan umumiy davlat nazariyasi va tarmoq yuridik fanlariga mansub; u juda samarali, zotan bilimlarni real ko'paytirish imkonini beradi; u prognostik xususiyatga ega, chunki ilm-fan taraqqiyotining muhim yo'nalishlarini o'zida mujassam etgan.

Huquq tizimini axborotlashtirish muammosi umumiy huquq nazariyasining bayon etilgan tuzilishida o'z o'rnini topgan. U huquq hodisalarini tahlil qilishning tizimli-axborot va tizimli-boshqaruv (kibernetik) usullari bilan bog'liq bo'limga kiritilgan.

Jamiyat hayotining huquqiy sohasini axborotlashtirish jarayoni umumiy huquq nazariyasining huquq va qonun, qonunchilik va qonunchilik sohalari hamda huquq tizimi singari tushunchalariga tayanadi. Qonunan belgilab qo'yilgan axborot munosabatlari tu-

shunchasi, shuningdek, axborot huquqi tushunchasi puxta ilmiy tahlildan o'tkazishni talab etadi.

Huquqiy informatika konstitutsiyaviy huquq fani bilan uzviy bog'liq. O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasida axborotlar sohasidagi munosabatlarning vujudga kelishi va rivojlanishiga jiddiy ta'sir ko'rsatuvchi asosiy normalar belgilab qo'yilgan. Jumladan, O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 29-moddasiga binoan har kim o'zi istagan axborotni izlash, olish va uni tarqatish huquqiga ega, amaldagi konstitutsiyaviy tuzumga qarshi qaratilgan axborot va qonun bilan belgilangan boshqa cheklashlar bundan mustasnodir. Konstitutsiya fuqarolarning shaxsiy hayoti, davlat organlarining materiallari va hujjatlari haqidagi axborotlar tushunchasini, shuningdek, maxsus rejimli axborotlarning tur—xili sifatida davlat sirlari tushunchasini kiritadi. Konstitutsiyada axborot olish huquqini amalga oshirish tartibini tartibga soluvchi normalar belgilangan.

Axborotlarni olish va tahlil qilish bilan bog'liq muammolar barcha yuridik fanlarda vujudga keladi.

Umumiy va huquqiy informatika til haqidagi fan – lingvistika bilan uzviy bog'liq. Informatika til, so'z, alifbo, gap, matn singari tushunchalardan keng foydalanadi. Matn tuzilishini o'rganish lingvistikaning muhim vazifalaridan biri hisoblanadi. Zamonaviy kompyuter – matn bilan ishlashni avtomatlashtirishning qudratli vositasidir. Ko'pgina katta mehnat sarfini talab etuvchi jarayonlar, masalan, matnlarga statistik ishlov berish, har xil lug'aviy va leksik kartotekalarni yuritish ishlarini avtomatlashtirish imkoniyati tug'ildi. Kompyuterlar paydo bo'lgani zahoti ular bilan muomala qilish muammosi vujudga keldi. Oddiy tabiiy til bu muammoni hal qilishning eng yaxshi usuli bo'lishi mumkin. Ammo bunday o'zaro ta'sirni tashkil etish uchun eng avvalo tabiiy tildan insonlarning o'zaro aloqalari jarayonida foydalanish qonunlari va o'ziga xosliklarini tushunib yetish lozim.

Informatikada psixologiyaning xotira, tafakkur, idrok etish va tanib olish singari tushunchalari qo'llanadi.

Informatikaning rivojlanishi bugungi kunning vazifalaridan biri inson intellektini o'rganish bo'lgan psixologiya fanining yutuqlari bilan uzviy bog'liq. Psixologiyada hozir alonida yo'nalish inson intellekti, xotirasi va tafakkurining qonuniyatlari ochib beruvchi

45949
Axborot-resurs inshoz

kognitiv psixologiya faol rivojlanmoqda. Kognitiv psixologiya insonning o'zi va atrof olam haqidagi bilimlarini, shuningdek, bilimga ega bo'lishni ta'minlovchi jarayonlarni o'rganadi.

Huquqiy informatika bilishning matematik usullaridan faol foydalanadi. Matematika miqdoriy nisbatlar va makonga oid shakllarni o'rganuvchi aniq abstrakt fandır. Matematikaning aniqligi uning asosiy o'rganish usullaridan biri qat'iy mantiqiy mulohazalar ekanligi, o'rganish natijalari esa qat'iy mantiqiy ko'rinishda shakllanishini bildiradi. Matematikaning abstraktligi esa uning o'rganish obyektlari matematik modellar ekanligini bildiradi. Bitta model bir-biriga o'xshamaydigan har xil hodisalarning xususiyatlarini ma'lum darajadagi yaqinlik bilan tavsiflashi mumkin.

XX asrning ikkinchi yarmida informatika, kibernetika, iqtisodiyot, lingvistika va boshqa qator fanlarning talablari ta'sirida matematikaning ulkan binosida chuqur qayta qurish amalga oshirildi. O'ziga xos ilmiy inqilob sodir bo'ldi. Informatika axborotlarga ishlov berish, ularni uzatish va ulardan foydalanish modellarini tuzish va o'rganish uchun matematika usullaridan foydalanadi, informatikaning nazariy negizini yaratadi.

Axborot o'z tabiatiga ko'ra diskret tasavvurga moyil. Axborotlarni, odatda, diskret ko'plik ko'rinishida tavsiflash mumkin. Demak, nazariy informatika o'z xususiyatiga ko'ra diskret matematikaga yaqin turadi.

Matematik mantiqqa tayanuvchi fanlar axborotlarga kompyuterlar yordamida ishlov berish jarayonlarini tahlil qilish uchun mantiq yutuqlaridan foydalanish imkonini beradigan metodlarni, shuningdek mantiqiy tip modellari asosida kompyuterning o'zida sodir bo'ladigan jarayonlarni o'rganish imkonini beradigan metodlarni ishlab chiqmoqdalar. Bu metodlarning har xil turlari mavjud: formal tizimlar, avtomatlar, o'yin modellari va boshqalar. Metodning turi obyektning informatsion mazmunidan kelib chiqib tanlanadi. Mutaxassislarning fikricha, informatikaning taraqqiyoti uning matematik negizining rivojlanishiga ko'p jihatdan bog'liq.

Huquqiy informatikaning texnik fanlar bilan aloqasi huquq fani va amaliyotining ehtiyojlari uchun har xil rusumdagi zamonaviy elektron hisoblash mashinalaridan faol foydalanish orqali amalga oshiriladi. O'z navbatida EHMdan foydalanish huquqiy informatikaning qiziqishlari sohasiga formal mantiq va matematika appa-

ratining jalb etilishiga asoslanadi, zero busiz huquq normalarini EHM xotirasiga kiritish oldidan formalizatsiya qilib bo'lmaydi.

Yuridik fanining har bir sohasi o'z bilish obyektining axborot modelini yaratishi lozim. Bu umumiy va huquqiy informatika usul va vositalaridan faol foydalanishni nazarda tutadi. Qonun hujjatlariga doir avtomatlashtirilgan axborot-qidiruv tizimlarini tashkil etishda tarmoq yuridik fanlarida (fuqarolik huquqi, ma'muriy huquq va boshqalarda) mavjud bo'lgan normativ huquqiy hujjatlarning klassifikatorlaridan foydalanish zarur.

§3. Tizimlarni tahlil qilish metodi

Tizim – bu komponentlarining funksiyalariga bog'liq bo'lmagan ayrim umumiy funksiyaning bajarilishi bilan birlashtirilgan o'zaro aloqador, nisbatan mustaqil elementlarning majmuidir. Tizim tushunchasi umumiy huquq nazariyasida va tarmoq yuridik fanlarida ancha keng qo'llanadi:

- huquq tizimi;
 - huquqiy tartibga solish tizimi;
 - davlat organlari tizimi;
 - siyosiy tizim;
 - dalillar tizimi (jinoyat, fuqarolik yoki xo'jalik ishlari bo'yicha).
- Huquq tizimini o'rganishda uning barcha iyerarxik pog'onalarida «tizim» atamasi va tizimli tahlil metodlari qo'llaniladi. Bilishning ko'pgina xususiy metodlari negizida tizimli yondashuv yotadi. U empirik faktlarni umumlashtirishning usullaridan biri bo'lib, elementlarni bir butunga birlashtirish natijasida vujudga keladigan integrativ sifatlarni aniqlashga e'tiborni qaratish imkonini beradi.

Qonunni tizimli tahlil qilish metodologiyasi tizimni hosil qiluvchi barcha aloqa, omil va konstruksiyalarni aniqlash; bu aloqalarni maqbullashtirish, ya'ni qonunning sifati va samaradorligini yaxshilash; qonunning yaxlitligi va samaradorligini oshirishda har bir aloqaning roli va funksiyalarini aniqlashni o'z ichiga oladi.

Tizimli-komponentli aspekt tizim tarkibining o'rganilishini aks ettiradi. Bunda o'zaro ta'sirini tizimning yaxlitligi ta'minlaydigan komponentlar ajralib chiqadi.

Tizimli-tuzilmaviy aspekt tizim elementlarining ichki aloqalari va o'zaro ta'sirini o'rganishni nazarda tutadi. Tuzilma tizimning ichki shakli sifatida tushuniladi.

Tizimli-funksional aspekt ushbu tizimning komponentlari o'rtasida; komponentlar va tizim o'rtasida; tizim va u tarkibiga kiradigan boshqa tizim o'rtasidagi axborot-funksional bog'liqliklarni o'rganishni nazarda tutadi.

Tizimli-kommunikatsion aspekt tizimning atrof muhit bilan o'zaro ta'sirini o'rganishni va salbiy omillarni tahlil qilishni nazarda tutadi.

Tizim tushunchasi muhim normativ huquqiy hujjat – qonunga nisbatan ham qo'llanishi mumkin. Qonun – bu har xil vazifalarni bajaruvchi, qonunning yaxlitligi va barqarorligini ta'minlovchi har xil darajadagi va har xil xususiyatlarga ega bo'lgan o'zaro aloqa qiluvchi norma, prinsip va huquq tuzilmalarining yaxlit majmuidir.

Qonunning tuzilishida tizim hosil qiluvchi omillar vazifasini qonun konsepsiyasi, qonunning prinsiplari, boshqaruv konsepsiyasi, inson va fuqaroning huquq va erkinliklarining in'ikosi bajaradi. Qonunda umumiy huquq nazariyasining ko'pgina muhim kategoriyalari – huquq subyekt, huquqiy tartibga solish mexanizmi, ijtimoiy va yuridik maqsadlar, ijtimoiy munosabatlar, huquqiy munosabatlar va boshqalardan foydalaniladi.

Amalda qonunning tizimliliği talablari ba'zan buziladi. Bu, masalan, huquq normalari va huquq hujjatlari o'rtasidagi ziddiyatlarda, ularning samarasizligida, elementlarning yaxlitligi va muvozanati prinsipining buzilishida o'z ifodasini topadi. Turli vaqtlarda va har xil holatlar munosabati bilan e'lon qilingan qonun hujjatlari ba'zan o'zaro mos kelmaydi. Bu qonunning qo'llanishi jarayonida qiyinchiliklar tug'diradi, qonunchilikning samaradorligini pasaytiradi. Bu esa normativ huquqiy hujjatlarni tizimga solish zaruratini keltirib chiqaradi.

Ijtimoiy tizimlar

Ijtimoiy muhitda vujudga keluvchi va faoliyat ko'rsatuvchi tizimlar ijtimoiy tizimlar hisoblanadi. Iqtisodiy, siyosiy, ilmiy-texnik tizimlar, boshqaruv tizimlari va ekologik tizimlar shular jumlasidan. Ularning asosiy komponentlari odamlar, shaxslar, katta va kichik ijtimoiy tabaqalar hamda guruhlardir. Ijtimoiy tizimlar ko'p sonli alohida elementlardan tashkil topadi. Bu elementlar ma'lum qonunlarga ko'ra o'zaro aloqa qiladi. Huquq o'zining regulyativ ta'siri bilan ijtimoiy tizimlarning barcha funksional komponentlarini – ularning maqsadlari, ijtimoiy funksiyalari, axborot oqimlari, boshqa tizimlar bilan aloqalari, maqsadlarga erishish usullari, bir marom-

da ishlashdan chekinishi, elementlar tarkibi va boshqa komponentlarini qamrab oladi.

Har qanday ijtimoiy organizm faol, rivojlanuvchi, o'zini o'zi tartibga soluvchi tizim hisoblanadi va tashqi sharoitlarga qator moslashishlar asosida faoliyat ko'rsatadi, o'z atrofidagi ijtimoiy va tabiiy muhit bilan aloqa qiladi.

Huquq tizimlarning o'lchamlarini qayd etibgina qolmay, ularning ish jarayonini ham tartibga soladi. Bu nuqtai nazardan ijtimoiy munosabat va aloqalar subyektlarining faoliyati, ularning tashqi va ichki muhitlardagi faol harakati huquq tizimining obyektini hisoblanadi, deb aytish mumkin. Huquq normalari ijtimoiy faoliyatning mazmuniga kirib, ijtimoiy tizimlarning tuzilishiga uyg'un qo'shiladilar, uning elementiga aylanadilar, uning faoliyati va progressiv rivojlanishini ta'minlaydilar.

Ijtimoiy tizimning sifat xususiyatlari quyidagilardan iborat: u ko'p omilli, ehtimol tutilgan tizim ko'rinishida bo'ladi; huquq tizimi faoliyati mexanizmining ratsional modelini yaratishda hisobga olinishi lozim bo'lgan spetsifik qonuniyatlar majmuiga tayanadi; huquqiy tartibga solishning maqsadlariga mos kelishi ham, mos kelmasligi ham mumkin bo'lgan o'ziga xos maqsadlarga ega bo'ladi; nafaqat huquqiy, balki boshqa ijtimoiy regulatorlar bilan bog'liq bo'ladiki, bularning barchasi huquqiy tartibga solish jarayonida hisobga olinishi lozim.

Murakkab dinamik tizim

Murakkab dinamik tizim tushunchasi informatika va kibernetika-da muhim rol o'ynaydi. Murakkab dinamik tizimlar ko'p sonli oddiy tizimlardan tashkil topadi. Bu oddiy tizimlarning har biri o'z navbatida mustaqil tizim (oddiy tizimchalar) hisoblanadi. Butun tizimning va alohida elementlarning holati har xil qonuniyatlarga ko'ra o'zgarishi mumkin bo'lgan bir yoki ko'p sonli parametrlarning miqdori bilan tavsiflanadi. Tizimning bir holatdan ikkinchi holatga o'tishi — jarayon deb ataladi. Tizimni parametrlariga ta'sir ko'rsatish yo'li bilan bir holatdan ikkinchi holatga o'tkazish — boshqaruv deb ataladi. EHM, mehnat faoliyati bilan birlashtirilgan odamlar jamoasi, texnik va biologik tizimlar boshqaruv jarayonlari sodir bo'luvchi dinamik tizimlar hisoblanadi. Murakkab dinamik tizimning boshqa bir o'ziga xos xususiyati uning rivojlanishidir.

Barcha murakkab dinamik tizimlarda boshqaruv axborotlarni to'plash, tarqatish, saqlash va qayta ishlash, boshqaruv komandalarini ishlab chiqish va ularni ijro etuvchi organlarga taqdim etish yo'li bilan amalga oshiriladi.

«Davlat – huquq» murakkab dinamik tizimi – bu ko'p maqsadli, polifunksional, polistrukturaviy, ko'p aspektli tizimdir; u yaxlit tizimli xususiyatlari, tarkibiy elementlari, ularning xususiyatlari va ular o'rtasidagi munosabatlarning xilma-xilligi bilan farq qiladi. Uni tavsiflash bir nechta maxsus tillar yordamida amalga oshiriladi.

Normativ tizimlar

Jamiyatda juda ko'p ijtimoiy regulatorlar amal qiladi. Bular siyosiy normalar, axloq normalari, ommaviy axborot vositalari, davlat va huquqdir. Ularning barchasi ijtimoiy normativ tizimlarning turi (xili) hisoblanadi, ya'ni ularning tarkibiga har xil ijtimoiy normalar kiradi.

Kibernetik tizim

Kibernetik tizim deganda axborot jarayoni bilan birlashtirilgan jonli va jonsiz tabiat tizimchalari va elementlarining majmui tushuniladi. Ularning harakatlari qo'yilgan maqsadga muvofiq ravishda erishish uchun xizmat qiladi. Boshqaruv subyekti va obyekt hamda boshqaruv tizimining mavjudligi kibernetik tizim uchun xosdir.

II BOB. AVTOMATLASHTIRILGAN AXBOROT TIZIMLARI

§1. Axborot tizimlari, axborot texnologiyalari va ularni ta'minlash vositalarining yaratilish va qo'llanish sohasi

Bu soha obyektlari jumlasiga quyidagilar kiradi: axborot tizimlari va axborot texnologiyalari, ularni ta'minlash vositalari. «Axborotlashtirish to'g'risida»gi Qonunda «axborot tizimi» tushunchasiga shunday ta'rif beriladi: «axborot tizimi – axborotni to'plash, saqlash, izlash, unga ishlov berish hamda undan foydalanish imkonini beradigan, tashkiliy jihatdan tartibga solingan jami axborot resurslari, axborot texnologiyalari va aloqa vositalari» (3-modda).

Axborot tizimlari jumlasiga har xil turdagi avtomatlashtirilgan axborot tizimlari ham kiradi. Bu birinchi navbatda Internet, shuningdek, avtomatlashtirilgan boshqaruv tizimlari (ABT), avtomatlashtirilgan ma'lumotlarga ishlov berish tizimlari, avtomatlashtirilgan ilmiy-texnik axborot tizimlari va sh.k., ma'lumot banklari, bilim bazalari, ekspert tizimlar, axborot-hisoblash tizimlari, axborot-telekommunikatsiya tizimlari va tarmoqlari, aloqa va telekommunikatsiya tizimlari hamda bu tizimlar va texnologiyalarni ta'minlash vositalaridir.

Asosiy texnik vositalar – hisoblash texnikasi vositalari, nusxa ko'chirish va ko'paytirish texnikasi, tashkiliy texnika, aloqa va telekommunikatsiya vositalari va boshq. Dasturiy vositalar – operatsion tizimlar, amaliy dasturlar, telekommunikatsiyalarning dasturiy vositalari, boshqa dasturiy vositalar. Lingvistik vositalar – lug'atlar, tezauruslar, klassifikatorlar va boshqa lingvistik vositalar. Tashkiliy-huquqiy vositalar – normativ huquqiy va huquqiy hujjatlar, normativ-texnik hujjatlar, nizomlar, ustavlar va lavozim yo'riqnomalari. Axborot texnologiyalari va ularni ta'minlash vositalarining tasnifi 1-rasmda keltirilgan.

Bu soha subyektlarini ikki guruhga ajratish mumkin: axborot tizimlari, axborot texnologiyalari va ularni ta'minlash vositalarining

ishlab chiqilishini tashkil etuvchi va amalga oshiruvchi subyektlar hamda sanab o'tilgan obyektlardan foydalanuvchi subyektlar. Axborot tizimlarining ishlab chiqilishini tashkil etuvchi va amalga oshiruvchi subyektlar sifatida buyurtmachilar va ishlab chiquvchilar qatnashadi. Bular – davlat hokimiyati organlari, yuridik va jismoniy shaxslar – tashkilot va korxonalar hamda mutaxassislardir. Axborot tizimlari, axborot texnologiyalari va ularni ta'minlash vositalaridan foydalanuvchi subyektlar jumlasiga davlat hokimiyati organlari, ularning bo'linmalari, yuridik va jismoniy shaxslar kiradi.

Bu soha subyektlarining muhim yo'nalishlaridan biri hozirgi zamon informatsion jamiyati axborot infratuzilmasining dasturiy-texnik qismini shakllantirish va rivojlantirish bo'lishi lozim. Bu o'rinda axborot infratuzilmasi deganda shaxs, davlat va jamiyat ehtiyojlarini qondirish uchun axborot jarayonlari – axborotni ishlab chiqarish, to'plash, jamlash, saqlash, qidirish, tarqatish va iste'mol qilish jarayonlarining samarali va sifatli amalga oshirilishini ta'minlaydigan hisoblash texnikasi, aloqa va telekommunikatsiya vositalari, shuningdek ommaviy axborot vositalari va axborot resurslarining tashkiliy yig'indisi tushuniladi.

Axborot infratuzilmasining dasturiy-texnik qismida hisoblash texnikasi, aloqa va telekommunikatsiya vositalarining yaratilishi va qo'llanishi, shuningdek, O'zbekistonda chegaralararo axborot tarmoqlari va Internetga chiqiladigan axborot tizimlarining yaratilishi va rivojlanishi bilan bog'liq tadbirlar o'z aksini topishi lozim. Jumladan, davlat quyidagi asosiy masalalar bo'yicha o'z pozitsiyasini belgilashi zarur: respublikada dasturiy-texnik vositalar – hisoblash texnikasi, aloqa va telekommunikatsiya vositalarini ishlab chiqarish va ulardan foydalanishni rivojlantirish, ularning jahon miqyosida raqobatbardoshligini ta'minlash; chet elda ishlab chiqarilgan hisoblash texnikasi, aloqa va telekommunikatsiya vositalarining O'zbekistonga kelishi va joriy qilinishini davlat manfaatlarini hisobga olgan holda ta'minlash; O'zbekistonda davlat budjeti, shaxsiy va xorijiy investitsiyalar hisobiga axborot tizimlarining yaratilishini respublika axborot xavfsizligining davlat tomonidan nazorat qilinishi sharti bilan tashkil etish; O'zbekistondagi axborot tizimlarining dunyo miqyosidagi hududlararo axborot tizimlari, birinchi navbatda Internet bilan integratsiyalashuvini ta'minlash.

Avtomatlashtirilgan axborot tizimlari, ularning tarmoqlari
<p>Ma'lumot banklari Ma'lumot bazalari Bilim bazalari Ekspert tizimlar Avtomatlashtirilgan boshqaruv tizimlari Avtomatlashtirilgan loyihalashtirish tizimlari Avtomatlashtirilgan ma'lumotlarga ishlov berish tizimlari Avtomatlashtirilgan ilmiy-texnik axborot tizimlari Axborot-hisoblash tizimlari Axborot tizimlari</p>
Texnik vositalar
<p>Hisoblash texnikasi vositalari Nusxa ko'chirish va ko'paytirish texnikasi Tashkiliy texnika Aloqa vositalari Telekommunikatsiya vositalari Boshqa texnik vositalar</p>
Dasturiy vositalar
<p>Operatsion tizimlar Amaliy dasturlar Boshqa dasturiy vositalar</p>
Lingvistik vositalar
<p>Lug'atlar Tezauruslar Klassifikatorlar Boshqa lingvistik vositalar</p>
Tashkiliy-huquqiy vositalar
<p>Nizom, ustav Funksiya va vaziflarni amalga oshirish tartibi Lavozim yo'riqnomalari Tizimdan foydalanish tartibi Normativ-texnik hujjatlar</p>
Texnologik ta'minot
<p>Axborot texnologiyalari Yo'riqnomalar, qoidalar</p>

1-rasm. Axborot texnologiyalari va ularni ta'minlash vositalarining tasnifi.

§2. Huquq tizimi va uning kichik tizimlari tushunchasi hamda ularning umumiy tavsifi

Huquq tizimi va uning kichik tizimlarini huquqiy informatika obyektlari sifatida ko'rib chiqishdan oldin mazkur yuridik tushunchalarga ta'rif berish hamda ularni tavsiflab o'tish maqsadga muvofiq bo'ladi. Zero, adabiyotlarda bu masala yuzasidan bahslar hanuz davom etayotir.

“Huquq tizimi” atamasini umumiy tarzda ilk bor Y.B. Pashukanis tilga olganligini qayd etib o'tish, bizningcha, adolatdan bo'ladi. U huquq shaklining tarixiy rivojlanishi haqida gapirar ekan, huquq tushunchalari evolutsiyasining turli, shu jumladan oliy bosqichini ham ajratib o'tadi. “Rivojlanishning bu oliy bosqichi, — deb ko'rsatadi u, — ma'lum iqtisodiy va ijtimoiy munosabatlarga muvofiqdir. Shu bilan bir vaqtda, bu bosqich huquq tizimini nazariy jihatdan tugal yaxlit tizim sifatida aks ettiruvchi umumiy tushunchalar tizimining vujudga kelishi bilan tavsiflanadi”. Ammo keltirilgan qoida asosan huquq nazariyasining huquq tizimini alohida yuridik hodisa sifatida tavsiflovchi tushunchalariga taalluqli bo'lib, bu yerda yaxlit axborot tuzilmasi sifatidagi huquq tizimi haqida gap bormaydi.

So'zning axborot ma'nosida ishlatiluvchi “tizim” tushunchasini huquqshunoslikka D.A. Kerimov kiritgan. U 1960-yildayoq “avtomat, inson va jamiyat mutlaqo har xil tabiatga ega, ammo ularning har biri murakkab tuzilgan tizimga ega bo'lib, mazkur tizim faoliyatining ayrim axborot jarayonlari bir-biri bilan miqdoriy jihatdan ayniydir”, deb qayd etib o'tgan edi. Keyinchalik, tizimni o'rganishga doir ishlarni falsafiy-huquqiy nuqtai nazardan tushunib yetish jarayonida olim shu jumladan huquqiy hodisalarni bilishga tizimli yondashuv va bunda tizim tushunchalaridan foydalanish juda muhim nazariy ahamiyatga ega, chunki bu huquqning ichki birligini, uni tashkil etuvchi qismlarning uyg'un o'zaro ta'siri va aloqasini aniqlash imkonini beradi, degan xulosaga keldi. Bu munosabat bilan u huquqni tizimli tavsiflashning qator muammolarini ko'rib chiqdi va, jumladan, huquq tizimiga huquqning ma'lum qismlarini mazmun belgilariga qarab nisbatan erkin va mustaqil ishlaydigan tarkibiy jihatdan tartibga solingan yaxlit birlikka obyektiv birlashishi, deb ta'rif berdi. Huquq sohalari, institutlari va normalari misolida u huquq tizimining belgilarini ham

tafsiflab o'tdi. Mazkur belgilar jumlasiga olim huquqiy birlikning obyektivligini, huquqiy birlik qismlarining mazmun belgilariga qarab birlashganligini, huquq tizimining birligi va tarkibiy tartibga solinganligini, huquq tizimining nisbatan mustaqilligini va uning ishlashini kiritdi.

O'z vaqtida V.N. Kudryavsev yuridik fanining istiqbolli rivojlanishi nuqtai nazaridan katta tizimlar nazariyasi qoidalariga asoslangan huquqiy hodisalarning tahliliga tizimli yondashuvga jiddiy e'tibor berish lozimligini qayd etib o'tgan edi. U tizimni o'rganishga doir hozirgi zamon tasavvurlaridan kelib chiqib huquq sohasidagi funksional tizimlarni obyektiv ravishda tarkib topgan va o'z zimmlariga yuklangan funksiyalar tufayli mavjud bo'lgan tegishli ijtimoiy tizimlar sifatida ajratdi. V.N. Kudryavsev umuman jamiyat huquq tizimining alohida qismlarini: huquqiy ustqurmani, jinoyatchilikka qarshi kurash olib boruvchi davlat organlarining faoliyatini ("jinoyat adliyasi tizimi"), huquqiy tartibga solish va huquqiy ongni optimallashtirish nazariyasi nuqtai nazaridan ko'rib chiqdi. U o'zini o'zi boshqaruvchi huquq tizimlarining qator belgilarini: funksional huquq tizimida kichik tizimlar va elementlarning hamda axborot oqimlarining mavjudligini, to'g'ri va teskari aloqalar ta'sirini, huquq sohasi tizimlari bilan tashqi muhitning o'zaro ta'sirini va hokazolarni ta'riflab berdi.

Keyinchalik V.N. Kudryavsev, A.M. Vasilyev va V.P. Kazimirchuk huquqning keng ta'rifi hamda "huquq tizimi" tushunchasining genozisidan kelib chiqib jamiyatning huquq tizimini iqtisodiy, siyosiy, g'oyaviy, ma'naviy, madaniy va boshqa tizimlar bilan o'zaro aloqada o'rganishning muhimligini asoslab berdilar. Bu nuqtai nazardan ular mazkur ijtimoiy tizim tushunchasiga "huquq doktrinalari, normalari va institutlarini ham, ijtimoiy munosabatlarni rivojlantirishga yo'naltirilgan huquqni tarkib toptirish va huquqni amalga oshirish jarayonlarini ham" kiritdilar. "Huquq tizimi" tushunchasini boshqa turdosh tushunchalardan ajratdilar, huquq tizimini statika va dinamikada ko'rsatdilar hamda uning tizimlilik, izchillik, kommunikativlik, huquq muassasalari va odamlarning faoliyati hamda ijtimoiy ziddiyatlar bilan aloqadorlik, samaradorlik singari xususiyatlarini yoritib berdilar.

N.V. Vitruk huquq sohasidagi tizimli tadqiqotlarni tahlildan o'tkazib, mohiyat e'tibori bilan barcha davlat va huquq hodisala-

riga o'zaro bog'langan va tizimlar hosil qiluvchi tizimlar deb qarash mumkin, degan xulosaga keldi. U murakkab dinamik tizimning kibernetik talqiniga asoslanib ijtimoiy-huquqiy sohadagi tizim tushunchasini yaxlit bir butunning o'zaro bog'liq bo'lgan va qo'yilgan maqsadiar yo'nalishida o'zaro ta'sirga kirishuvchi qismlari va elementlari majmui yoki yig'indisi deb ta'rifladi. Optimallashtirish nuqtai nazaridan olim huquq sohasidagi "huquqiy-ijtimoiy munosabatlar" va "huquqiy tartibga solish mexanizmi" singari murakkab yaxlit tizimlarni tavsiflab berdi. Bunda u mazkur o'zini o'zi boshqaruvchi tizimlarning qator belgilarini – ularda tuzilma, maqsadlar, axborot oqimlari, to'g'ri va teskari aloqalar hamda tartibga solish dasturlari mavjudligini qayd etdi.

Adabiyotlarda huquq tizimining boshqa tushunchalari ham taklif etiladi. Bunda asosan huquq normalari tizimi, huquqiy normalar va huquqiy munosabatlar, huquq ijodkorligi va huquqni qo'llash faoliyatining o'zaro nisbati hamda sud organlarining funksiyalari ta'riflaridan kelib chiqiladi.

Umuman tizimlarning, shu jumladan huquq tizimi va uning kichik tizimlarining mazmun belgilarini o'rganish jarayonida shu narsa diqqatga sazovorki, ko'pgina mualliflar yaxlit tizimli tuzilmalar haqida gapirganda avvalambor o'zaro bog'langan va o'zaro ta'sirga kirishuvchi kichik tizimlar va elementlar majmui ("yig'indisi", "to'plami" va h.k.)ni, qismlarning ma'lum belgilarga qarab birlashtirishini va boshqa shunga o'xshash holatlarni qayd etadilar. Natijada huquq sohasida turli tartibli (normativ, davlat-huquqiy, kibernetik, axborot va boshqa) tizimlardan iborat bo'lgan obyektiv tarkib topgan ijtimoiy tuzilmalar mavjudligi ayon bo'ladi; bu tizimlarni o'zaro bog'liq bo'lgan alohida kichik tizimlar va elementlarga ajratish mumkin. Ular ma'lum tarzda joylashgan va tartibga solingan bo'lib, muayyan vazifalarni bajaradilar, boshqaruv bosqichlari va funksiyalarini amalga oshiradilar hamda qo'yilgan maqsadlar sari harakat qiladilar. Huquq tizimi va uning kichik tizimlari mazmun-mohiyatining tavsifi ma'lum darajada mana shunday.

Huquqiy informatika huquq tizimi va uning kichik tizimlarini ta'riflash va tavsiflashda ana shunday yondashuvlardan foydalangani hamda ularni o'zining o'rganish obyekti sifatida ana shunday ko'rinishda ko'rib chiqadi. Ammo bunda u mazkur o'rganishga o'zining ba'zi bir tuzatishlarini ham kiritadi. Bu tuzatishlarning

mazmuni quyidagilardan iboratdir. Huquqiy informatika huquq tizimi va uning kichik tizimlariga tizimli axborot tuzilmalari, ya'ni ma'lum tarzda joylashgan va ma'lum maqsadlar yo'nalishida o'zaro ta'sirga kirishuvchi, asosiy o'ziga xos belgisi tizimli-axborot sifatlari va belgilarining mavjudligi bo'lgan qismlar, kichik tizimlar va elementlar to'plami deb qaraydi. Ya'ni huquqiy informatika foydalanuvchilarni qiziqitiruvchi har qanday axborotlar, har qanday ma'lumotlar va xabarlarini aks ettiruvchi har qanday huquqiy tuzilmalarni o'rganadi.

Tabiiyki, (huquq tizimining, uning kichik tizimlarining) har qanday huquqiy axborot tuzilmasini tahlildan o'tkazish jarayonida uning statistik va dinamik jihatlari ajratish mumkin, ammo ular bir-biridan ajralgan emas, balki bir-biri bilan chambarchas bog'liq bo'ladi. Boshqacha aytganda, mazkur tuzilmalarning istalgan birini ko'rib chiqish jarayonida dastlab ularning qismlari, kichik tizimlari va elementlari majmuini tahlildan o'tkazish (tuzilmani statikada o'rganish) lozim. So'ngra o'rganish jarayonida mazkur qismlar, kichik tizimlar va elementlarning tashkiliy holati, ya'ni ularning tartibli ajratiladi (tuzilmani statikada o'rganish davom ettiriladi); keyin huquqiy axborot tuzilmasining o'zaro aloqalariga e'tibor qaratiladi (tuzilmani statika va dinamikada o'rganish); so'ngra qismlar, kichik tizimlar va elementlarning qo'yilgan maqsadlar yo'nalishidagi o'zaro ta'siri ko'rib chiqiladi (axborot tuzilmasini dinamikada o'rganish); shundan so'ng umumiylik, informativlik va boshqariluvchanlik singari sifat va belgilar bilan tavsiflanuvchi kichik tizimlar va elementlardan yaxlit huquqiy tuzilmani ajratish talab etiladi (tizimni statika va dinamikada tahlildan o'tkazish); va nihoyat, umuman huquq tizimidagi va uning kichik tizimlaridagi axborot jarayonlarining tashkil etilishini o'rganish lozim (tuzilmani dinamikada tavsiflash).

Bu muhim xossalarni huquqiy axborot tuzilmalariga xos emas. Ularni boshqa ijtimoiy tuzilmalar – iqtisodiy, siyosiy, g'oyaviy, ma'naviy, madaniy va boshqa tuzilmalarni tahlildan o'tkazish jarayonida ham aniqlash mumkin. Ammo mazkur belgilarni ajratish va o'rganish yuristga voqelik haqidagi an'anaviy normativ-huquqiy tasavvurlar doirasidan chiqish, huquq tizimi axborot-boshqaruv ta'siriga bo'ysunadigan hodisa sifatida mavjud yoki mavjud emasligi haqida xulosa chiqarish imkonini beradi. Huquq sohasida

ma'lum kichik tizimlar va elementlarning mavjudligi, ularning o'ziga xos tarzda tartibga solinganligi va ishlash jarayonidagi o'zaro aloqalari, o'zaro ta'siri va izchilligi axborot tuzilmalarini farqlash, ularning tuzilishi, funksiyalari, aloqa kanallari, huquqiy va boshqa xil axborot oqimlarini tadqiq qilish va o'rganish imkonini beradi.

Axborot tuzilmalari (faqat huquq tizimigina emas, uning kichik tizimlari ham alohida tizimlar sifatida) ijtimoiy tuzilmalarning mu-rakkab turi ekanligi shubhasizdir. Huquqiy axborot tuzilmalari jami-yatning qismlari, ajralmas kichik tizimlari sifatida uning faoliyati va rivojlanishida o'ziga xos tirik organizmlar bo'lib xizmat qiladi. Bu tuzilmalarni davlat organlari, jamoat birlashmalari, huquq norma-lari, huquqiy munosabatlar subyektlarining xulq-atvori, huquqiy ta'sir ko'rsatish vositalari, huquqiy qarashlar hamda boshqa obyekt-lar va hodisalarning u yoki bu darajada muhim birlashmalari deb ta'riflash mumkin. Bunday birlashishning maqsadi huquq sohasi, huquq sohasidagi axborot ta'minoti va boshqaruv nazariyasi va amaliyotidagi real ahvol bilan mos keladi. Yuqorida qayd etib o'tilganidek, bu yerda global ijtimoiy-huquqiy tuzilmalar (huquq tizimi jamiyat tizimining bir qismi sifatida) hamda ularning turli kichik tizimlari, elementlari (aytaylik, prokuratura, sud, adliya, ichki ishlar organlari), huquqiy ong, huquqiy tartibga solish, huquq ijodkorligi, qonuniylik, huquq-tartibot, huquqiy madaniyat va huqu-qiy tarbiya mexanizmlari axborot tuzilmalari sifatida ishtirok etishi mumkin. Xo'jalik, moliya, mehnat, jamoa xo'jaligi, yer va boshqa ijtimoiy munosabatlarni huquqiy tartibga solishning alohida mex-anizmlari muhim huquqiy axborot tuzilmalari hisoblanadi.

Tabiiyki, boshqa ijtimoiy tizimlar singari, huquqiy axborot tuzil-malariga ham alohida integrativ xususiyatlar xos bo'lib, ular maz-kur tuzilmalarning kichik tizimlari va elementlari majmuiga bog'liq emas. Masalan, (axborot tizimi sifatidagi) alohida huquq norma-sining informatsion amal qilish mexanizmining keng ma'lum bo'lgan modelini olaylik. Mazmunan bu tizim qator kichik tizimlar va elementlardan – mazkur normani qo'llovchi subyektning informat-sion ma'lumotlari to'plami sifatidagi huquq normasi, huquqiy mu-nosabatlar, subyektning xulq-atvori, sanksiyalar va hokazolardan tarkib topadi. Bu qismlarning har biri yaxlit bir butun huquqiy axborot tuzilmasini tashkil eta olmaydi. Biroq, dialektik yo'l bilan birlashgach, bu kichik tizimlar va elementlar alohida huquq nor-

masi miqyosida huquqiy-axborot tartibga solish mexanizmini tashkil etadi. Bu mexanizm huquqiy munosabatlarning tegishli subyektlari xulq-atvorini yo'naltirishga va ularni axborot jarayonlari asosida boshqarishga qodirdir.

Ko'rib chiqilayotgan tuzilma ichida axborot aloqalari va o'zaro ta'sirlarining mavjudligi (huquqning alohida normasi miqyosida huquqiy tartibga solish mexanizmi) mazkur tuzilma boshqa tuzilmalar bilan o'zaro ta'sirga kirishish jarayonida yaxlit (masalan, iqtisodiy yoki siyosiy yo'sindagi) axborot organizmi sifatida ishtirok etishini isbotlaydi. Huquqiy axborot tuzilmasi o'z kichik tizimlari va elementlariga faol ta'sir ko'rsatadi hamda ularni muayyan vazifalarni hal qilish jarayonida o'zgartiradi. Natijada alohida kichik tizimlar va elementlar o'zining regulyativ, axborot xususiyatlari va xossalarini o'zgartirib, yangi sifat xususiyatlariga ega bo'ladi (bizning holda huquqiy munosabatlar subyektlarining xulq-atvori vaqt o'tishi bilan soddalashishi yoki murakkablashishi, subyektlar majburiyatlarini bajarmagan taqdirda sanksiyalar miqdori o'zgarishi, huquqiy axborot oqimlari kamayishi yoki ko'payishi mumkin).

Huquqiy axborot tuzilmalari o'z kichik tizimlari va elementlari to'plamiga egadirlar. Huquqiy tuzilmalarning qismlari mexanik tarzda emas, balki ularning ichki tuzilishidan, mazkur axborot tuzilmalar tarkib topishi va rivojlanishining obyektiv qonuniyatlaridan kelib chiqib birlashgandir. Huquqiy voqelik sohasidagi axborot va boshqaruv nuqtai nazaridan bu davlat organlari, shu jumladan huquq muassasalari, huquq normalari, ijtimoiy munosabatlar, aloqa kanallari, huquqiy axborot va boshqalar bo'lib, ularning o'zaro ta'siri yaxlit huquqiy tuzilmani tashkil etadi. Huquq sohasidagi axborot ta'minoti va boshqaruvning nazariyasi hamda amaliyotida kichik tizimlarning keng doirasi ajratiladi – bular huquqni, huquqiy tartibga solish, huquqiy targ'ibot, huquqiy madaniyat mexanizmlarini qo'llovchi davlat hokimiyati, boshqaruvi, adliya va prokuratura organlari hamda boshqa obyektlardir. Bu holda qonun loyihalarini muhokamadan o'tkazish va qabul qilish, xo'jalik nizolarini hal qilish, sudda ishlarni ko'rib chiqish, huquqiy bilimlarni targ'ib qilish va boshqa shunga o'xshash jarayonlar ham kichik tizimlar va elementlar bo'lib xizmat qiladi.

O'rganilayotgan kichik tizimlar va elementlarning tarkibi huquqiy axborot tuzilmasining mazmunini tashkil etadi. Yaxlit tuzilma-

ning ijtimoiy va informatsion tabiati va yo'nalishi kichik tizimlar va elementlarning ichki tashkilotiga bog'liq bo'ladi. Masalan, huquqiy tartibga solish mexanizmining ijtimoiy va informatsion tabiati, uning maqsadlari, vazifalari, funksiyalari, "axborotga to'liqligi", axborot bilan ta'sir ko'rsatish va boshqarish usullari xo'jalik, ma'muriy, moliyaviy va boshqa munosabatlarni huquqiy tartibga solishning sohaviy mexanizmlari tarkibi va ichki tashkilotiga ko'p jihatdan bog'liqdir. Huquqiy axborot tuzilmasining kichik tizimlari va elementlarida sodir bo'luvchi o'zgarishlar umuman mazkur tizimda va uning xossalari ham tegishli o'zgarishlar ro'y berishiga olib keladi. Natijada huquqiy axborot tuzilmasining kichik tizimlari va elementlari uning substansional, mazmun jihati, tuzilmaning ichki tashkiloti negizi bo'lib xizmat qiladi.

Tashkilot statik, qotib qolgan hodisa emas. U huquqiy axborot tuzilmasining tegishli qismlariga (pog'onalari, turlari, yo'nalishlariga qarab) u yoki bu shaklda ta'sir ko'rsatadi, ularni har xil tartibli munosabatlar bilan birlashtiradi, ularga ma'lum umumiylik baxsh etadi hamda yangi tizimli, informatsion va boshqa sifatlarning yuzaga kelishiga sabab bo'ladi. Tuzilmaning (huquq normalari, davlat organlarining huquqni qo'llash faoliyati, huquqiy-axborot ta'siri ko'rsatish va boshqalarning) nisbatan barqarorligi huquq va jamiyatning huquq tizimini rivojlantirish sohasida axborot bilan ta'minlashni muvofiq ravishda yo'lga qo'yish uchun katta ahamiyatga egadir. Huquqiy axborot tuzilmasining alohida kichik tizimlari va elementlarida sodir bo'luvchi o'zgarishlar (qonunchilikdagi qayta qurish, huquqni qo'llovchi boshqaruv, sud organlari ishining tashkilotidagi o'zgarishlar va hokazolar) uning tuzilishiga muntazam ta'sir ko'rsatadi. Ammo uning (siyosiy, konstitutsiyaviy, iqtisodiy) negizi barqaror bo'lib, huquqiy-axborot voqeligining yaxlitligini saqlab qoladi. Kichik tizimlar o'zaro ta'sirining barqaror aloqalari mavjud bo'lmaganida, huquqiy axborot tuzilmasi o'z zimmasiga yuklangan ijtimoiy maqsadlar, funksiyalar va vazifalarni samarali amalga oshira olmas edi.

Bu o'rinda barcha huquqiy axborot tuzilmalari, har qanday tizimlar va ularni tashkil etuvchi kichik tizimlar, elementlar singari, ma'lum tarzda joylashishini qayd etib o'tish lozim. Bu ularga ko'plab tuzilishlarga egalik xos ekanligini, bir tizimli huquqiy-axborot tuzilmalari bilan bir qatorda ko'p tizimli huquqiy-axborot

tuzilmalari ham mavjudligini anglatadi. Shuning uchun ham, masalan, alohida huquq normasi miqyosida ijtimoiy munosabatlarni huquqiy tartibga solish mexanizmiga nisbatan sodda, bir tizimli axborot tuzilmasi deb qarash mumkin. Ammo huquq instituti yoki sohasi miqyosida ijtimoiy munosabatlarni huquqiy tartibga solish mexanizmi ko'plab oddiy kichik tizimlar (tizimlar) — tegishli huquq normalari, huquqiy munosabatlar, subyektlar xulq-atvori, huquqiy axborot oqimlari va hokazolarni o'z ichiga oladi hamda ko'p tizimli axborot tuzilmasi sifatida faoliyat ko'rsatadi. Bu yerda barcha ijtimoiy munosabatlarni huquqiy tartibga solish mexanizmi ko'p tizimli tuzilmaning cho'qqisi bo'lib, u juda ko'p qismlardan – huquq normalari, institutlari, huquq sohalari, huquqiy ta'sir ko'rsatish vositalari, huquqiy munosabatlar, huquqiy-axborot ma'lumotlarining turlari hamda boshqa obyektlar, hodisalar va jarayonlardan tashkil topadi.

Ko'p tizimli tuzilmalarni boshqa huquqiy axborot tuzilmalari – huquqiy ong (individual, jamoaviy, ommaviy) mexanizmi, huquq ijodkorligi mexanizmi (mamlakat, avtonom respublika, o'lk, viloyat, vazirlik miqyosida), qonuniylik mexanizmi (prokuratura organlarining mamlakat, avtonom respublika, o'lk, viloyat, shahar miqyosida qonuniylikni mustahkamlash borasidagi faoliyati), huquq-tartibot mexanizmi (masalan, mamlakat IIV, o'lk, viloyat ichki ishlar boshqarmalari faoliyati doirasida) va boshqa tuzilmalar doirasida ham ko'rsatib berish mumkin.

Natijada yuridik nazariya va amaliyotda ijtimoiy hodisa va jarayonlarning ma'lum tizimini hosil qiluvchi yaxlit, huquqiy axborot tuzilmalarining ma'lum iyerarxiyasi vujudga keladi.

Tabiiyki, huquq sohasidagi axborot faoliyati ma'lum maqsadga ham ega bo'ladi. Zotan, maqsadsiz harakat mantiqsiz harakatdir. U yoki bu huquqiy axborot tuzilmalarining oldidagi xilma-xil maqsadlarni biron-bir umumiy maqsadlarga bog'lash juda ham qiyin. Shuning uchun ham biz umuman huquq tizimi hamda uning kichik tizimlarining ijtimoiy, huquqiy-axborot faoliyatining xususiyatini aks ettiruvchi va mohiyatan har xil omillar bilan belgilanuvchi maqsadlarning ayrim asosiy turlarini ajratib o'tishni lozim deb topdik. Bu o'rinda: huquq tizimining xo'jalik munosabatlari va boshqaruvni yangilash va rivojlantirishdan iborat bo'lgan ijtimoiy-iqtisodiy munosabatlarini; huquq tizimining ijtimoiy tuzumni mustahkamlash-

dan, jamiyatni ijtimoiy rivojlantirish vazifalarining eng muvofiq ravishda hal qilinishiga yordam berishdan, mamlakatning mudofaa qobiliyatini mustahkamlashdan iborat bo'lgan ijtimoiy-siyosiy maqsadlarini; ishlaydigan qonunlar va qonun hujjatlarini ishlab chiqish, umumxalq muhokamasidan o'tkazish va qabul qilishdan (huquq ijodkorligi mexanizmining maqsadlaridan biri), odil sudlovni samarali amalga oshirishdan, jinoyatlarni tergov qilish va ochishdan (jinoyat adliyasi tizimining maqsadlaridan biri), huquqiy axborotlarni tezkorlik bilan tarqatishdan (huquqiy axborot umumdavlat tizimining maqsadlaridan biri) va hokazolardan iborat bo'lgan ijtimoiy-huquqiy maqsadlarni ajratish mumkin.

Huquqiy axborot tuzilmalarining ko'p maqsadli xususiyati tag'in shu bilan izohlanadiki, ularning asosida ma'lum yuridik, informatsion va boshqa vazifalarni hal qilish uchun yaxlit bir butunga birlashtirilgan turli kichik tizimlar va elementlarning faoliyati yotadi. Ularning ko'pchiligining (masalan, huquqni muhofaza qilish organlari va mansabdor shaxslarning) faoliyati qonunlar bilan tartibga solinadi. Ularning har birining oldiga ma'lum maqsadlarga erishishga qaratilgan vazifalar qo'yiladi. Bu maqsadiar bir-birini to'ldiradi va shu bilan bir vaqtda ularga har xil yo'nalish beradi. Ammo ular o'zining ijtimoiy tabiatiga ko'ra bir-biriga zid kelmaydi. Natijada huquqiy axborot tuzilmalari belgilangan maqsadlarga erishish munosabati bilan yuzaga keluvchi vazifalarni hal qilishga mo'ljallangan yaxlit mexanizmlar bo'lib xizmat qiladi. Shu bilan birga, ularning ko'p sonli tuzilishi va funksiyalari maqsadiar tuzilmasi bilan o'zaro bog'liqdir. O'z navbatida, huquqiy axborot tuzilmalari turli kichik tizimlari va elementlarining maqsadlari bir-biri bilan quyidan yuqoriga qarab (masalan, individual huquqiy ong mexanizmidan jamiyatdagi ommaviy huquqiy ong mexanizmigacha) ma'lum tarzda bog'langandir. Bu ma'noda huquqiy axborot tuzilmalari maqsadlari majmui maqsadlarning ayrim iyerarxik "daraxti"ni hosil qiladi. Bu daraxt mazkur tuzilmalarning tashqi regulyativ-axborot ta'sirlarini shakllantirish uchun asos bo'lib xizmat qiladi.

Huquqiy axborot tuzilmalarining ko'pgina kichik tizimlari va elementlari (masalan, adliya, sud, prokuratura organlari) maqsadiar nuqtai nazaridan ikki vazifani bajarishi mumkin: yaxlit axborot tuzilmalari sifatida ular boshqa tuzilmalar tarkibiga (masalan, davlat apparatiga yoki yagona tizim sifatidagi jamiyatga) kiradilar va

shu bilan bir vaqtda, huquq tizimi va uning kichik tizimlarining qismlari sifatida huquqiy axborot yordamida ma'lum ijtimoiy munosabatlarni tartibga soluvchi mustaqil tuzilmalar hisoblanadilar.

Barcha huquqiy axborot tuzilmalarini yuqorida ko'rsatilgan tartibga solish funksiyalarini bajaruvchi, ya'ni tartibga solish maqsad va vazifalarini ishlab chiqish, zarur axborotni to'plash va qayta ishlash, zarur yuridik qarorlar qabul qilish, ularni ijrochilarga yetkazish, ularning bajarilishini nazorat qilishga qodir bo'lgan huquqiy-axborot ta'siri ko'rsatish, huquq ijodkorligi va huquqiy tarbiya subyektlari va obyektlariga ajratish mumkin. Huquqiy-axborot ta'siri subyektlari jumlasiga tegishli davlat hokimiyati, boshqaruv, sud, prokuratura organlari, jamoat tashkilotlari va mansabdor shaxslar kiradi. Axborot ta'siri subyekti huquq normalari va sanksiyalarni qo'llaydi, huquq maqsadlari, ko'rsatmalarini hamda boshqa huquqiy va nohuquqiy vositalarni amalga oshiradi. Bu ma'noda u boshqaruv funksiyasini bajaruvchi hamda xilma-xil obyektlarga ta'sir ko'rsatuvchi keng va sermazmun ijtimoiy-huquqiy birlik sifatida faoliyat ko'rsatadi. Axborot ta'siri obyekti – bu huquqiy munosabatlar subyektlari, korxonalar, muassasalar, tashkilotlar, mansabdor shaxslar, mutaxassislar, fuqarolar va boshqalarning xulq-atvoridir. Huquqiy tuzilmalar hamda ularning kichik tizimlari va elementlari ham axborot ta'siri obyektlari bo'lishi mumkin.

Huquqiy ta'sir subyektlari va obyektlari to'g'ri va teskari axborot aloqalari kanallari orqali bog'lanadilar. Bu kanallar vazifasini davlat xizmatchilari, ommaviy axborot vositalari, aloqa vositalari, mehnat jamoalari, fuqarolar va boshqalar bajaradi. To'g'ri axborot aloqalari kanallari ta'sir ko'rsatuvchi kichik tizimdan ta'sirni qabul qiluvchi kichik tizimga tomon, teskari axborot aloqalari kanallari esa – ta'sirni qabul qiluvchi kichik tizimdan ta'sir ko'rsatuvchi kichik tizimga tomon harakat qiladi. To'g'ri va teskari axborot aloqalari kanallari huquqiy axborot tuzilmalarining muhim tarkibiy komponentlari bo'lib, tuzilmalar ularsiz statik, harakatsiz holatda qolgan bo'lardilar.

Nihoyat, biz huquqiy axborot tuzilmalariga o'zini o'zi tartibga solish xos ekanligini yuqorida qayd etib o'tdik. Ko'rsatilgan kichik tizimlarning kanallari orqali muntazam o'zaro ta'sirga kirishish jarayonida u axborotni yig'ish, qayta ishlash va baholash, yuridik qarorlar qabul qilish, teskari axborot aloqasi va boshqa harakat-

larni amalga oshirish orqali huquqiy tuzilmalarning ma'lum sifatlarini saqlab qolishga qaratiladi. Fuqarolik jamiyati sharoitlarida bu o'zini o'zi tartibga solish keng doirada amalga oshiriladi. To'laqonli fuqarolik jamiyati turli ijtimoiy munosabatlarga keng miqyosda va samarali huquqiy-axborot ta'siri ko'rsatish uchun barcha zarur sharoitlar, vositalar va usullarga ega bo'ladi. Ammo bunda ijtimoiy hayot va amaliyot ma'lum cheklashlar belgilaydigan axborot bilan ta'minlashning obyektiv sharoitlari va imkoniyatlarini e'tiborga olish lozimdir.

Huquqiy axborot tuzilmalariga faoliyat va rivojlanishning ma'lum qonuniyatlari xosdir (bu ayniqsa global tizim – jamiyatning huquq tizimiga taalluqlidir). Mazkur qonuniyatlar hodisalar o'rtasidagi aloqalarning obyektivligini tavsiflaydi. Hodisalar va jarayonlarga tizimli-axborot yondashish, yuridik nazariyaning hozirgi taraqqiyot bosqichida huquqni tizimli-axborot o'rganish jarayonida bularning barchasini e'tiborga olish va ulardan foydalanish lozim. Huquqiy axborot tuzilmalarida o'zini o'zi boshqarish ayni holda ijtimoiy hodisalarning stixiyali ravishda paydo bo'lishi va izdan chiqishiga qarshi qaratilgandir.

Boshqaruv jarayonida huquqiy tuzilmalar bir sifat holatidan boshqa sifat holatiga o'tadilar hamda ichki (maqsad va vazifalar qo'yish, tashkil etish, kommunikatsiyalarni aniqlash va h.k.) va tashqi (ijtimoiy munosabatlarni tartibga solish, qonuniylikni mustahkamlash, jinoyatchilikka qarshi kurash, fuqarolarning huquq va manfaatlarini himoya qilish va h.k.) funksiyalarni amalga oshiradilar. Birinchi holda axborot oqimlari tizimlar ichida aylanadi, binobarin, boshqaruv jarayonlari ijtimoiy-huquqiy birlik doirasida amalga oshiriladi. Ikkinchi holda huquqiy tuzilmalar tashqi muhit, ya'ni o'zini qurshagan iqtisodiy, siyosiy, madaniy, huquqiy va boshqa tizimlar bilan bog'lanadi, ulardan signallar (axborot) oladilar hamda ularning tegishli ta'sirini his etadilar. O'z tomonidan ular tashqi muhitga ma'lum axborot ta'siri ko'rsatadilar.

Huquqiy axborot tuzilmalarining tashqi muhit bilan o'zaro ta'siri realdir. Bu ko'p sonli axborot aloqalari va munosabatlariga ega bo'lgan huquqiy tuzilmalarda o'z ifodasini topadi. Ularni, barcha ijtimoiy jarayonlar singari, hisobga olish va matematik tahlildan o'tkazish juda ham qiyin. Bu huquqiy axborot tuzilmalarini boshqarishni boshqaruvning murakkab turiga aylantiradi hamda

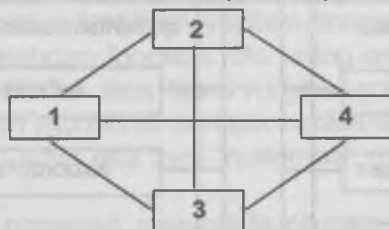
uni informatika va kibernetika vositalari va usullari nuqtai nazaridan optimallashtirish jarayonida qiyinchiliklar tug'diradi.

§3. Avtomatlashtirilgan axborot tizimlari

Umumiy va huquqiy informatikada axborot tizimlari muhim rol o'ynaydi. Avtomatlashtirilgan axborot tizimlari (AAT) shular jumlasidandir.

Avtomatlashtirilgan axborot tizimi – bu axborotlarni kiritish, qidirish, joylashtirish va berish protseduralari bilan ta'minlangan axborotlarni saqlash joyidir. Axborot tizimidagi ma'lumotlar qat'iy tizimlashtirilgan va tartibga solingan bo'ladi.

Avtomatlashtirilgan axborot tizimining tuzilishini aloqalar zanjiri ko'rinishida ifoda etish mumkin(2-rasm).

2-rasm. Avtomatlashtirilgan axborot tizimi

1 – ma'lumotlar bazasi

2 – tizimga xizmat ko'rsatuvchi shaxslar

3 – texnik vositalar

4 – tizimdan foydalanuvchilar

To'g'ri chiziqlar – tizim ichidagi aloqalar

Axborot tizimlarining turkumlanishi 2-rasmda ko'rsatilgan.

Har qanday yo'nalishdagi axborot tizimining ishini ta'minlovchi jarayonlarni shartli ravishda bloklardan iborat sxema ko'rinishida ifoda etish mumkin:

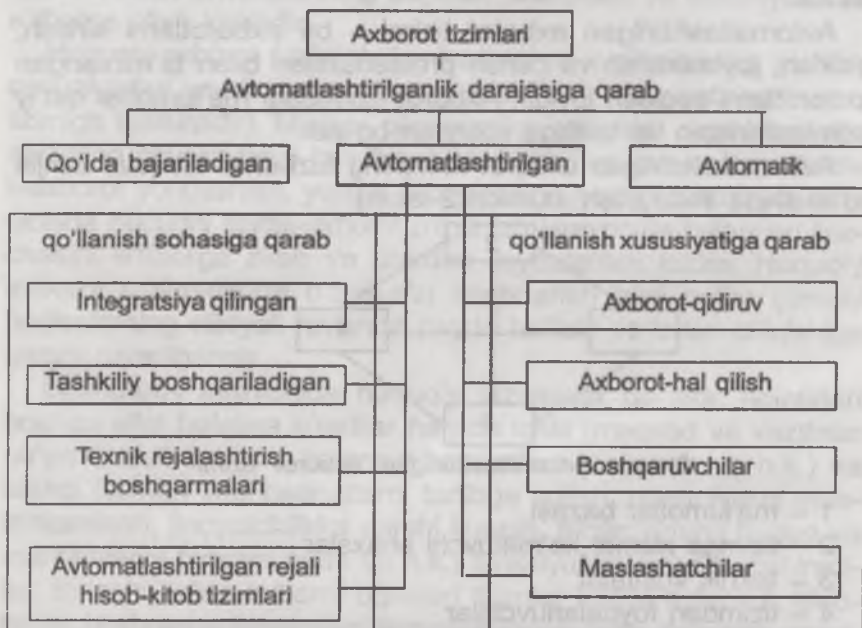
tashqi yoki ichki manbalardan axborot kiritish;

kiritilgan axborotga ishlov berish va uni qulay ko'rinishda taqdim etish;

axborotni foydalanuvchilarga taqdim etish yoki boshqa tizimga o'tkazish uchun chiqarish.

Sankt-peterburglik olimlar jamoasi tomonidan axborot tizimi xususiyatlarining quyidagi sxemasi taklif qilingan:

har qanday axborot tizimi tahlil qilinishi, tizimlar tuzishning umumiy qoidalari asosida tuzilishi va boshqarilishi mumkin;
 axborot tizimi harakatchan bo'ladi va rivojlanib boradi;
 axborot tizimi ishlab chiqaruvchi mahsulot axborot bo'lib, uning asosida qarorlar qabul qilinadi;
 axborot tizimini axborotlarga ishlov berishning inson tomonidan boshqariladigan kompyuter tizimi sifatida qabul qilish lozim.

3-rasm. Axborot tizimlarini turkumlash

Hozirgi zamon axborot tizimlari juda tez ishlaydi va juda katta xotiraga ega. Ularning har biri bir vaqtning o'zida ko'p sonli mahalliy va uzoqda joylashgan terminallar bilan ishlay oladi. Buning natijasida axborot tizimi:

har xil ishlarni, eng avvalo ma'muriy, ilmiy, loyihalash va konstruktorlik ishlarini avtomatlashtiradi;

tizimdagi axborotlarni nazorat qilib boradi va ulardagi xatolarni bartaraf etadi;

tizimda saqlanayotgan axborotlarni muntazam yangilab boradi;

foydalanuvchilarning topshiriqlarini tezlik bilan bajaradi;

axborot resurslariga murojaat qiladi.

III BOB. HUQUQIY INFORMATIKADA MODELASHTIRISH METODI

§1. Modellashtirish metodi

Modellashtirish – bu bilvosita nazariy yoki amaliy bilish obyektining har xil modellarini yaratish va undan ilmiy ijodda foydalanish imkonini beruvchi ilmiy metoddir. Modellashtirish jarayonida ayrim yordamchi obyekt – modeldan foydalaniladi.

Matematik model – o'rganilayotgan obyekt asosiy xossalarini ifodalovchi va u haqidagi ko'plab informatsiyani qulay shaklda tasvirlovchi sun'iy tizim.

Matematik modellashtirish vazifasi "mavjud olam"ni matematika tilida bayon etishdan iboratdir. Bu uning eng ahamiyatli xususiyatlari haqida ancha aniq tasavvurga ega bo'lish uchun imkon beradi va aytish mumkinki, bo'lajak hodisalarni bashoratlash mumkin bo'ladi. Bu holat esa ayni "matematik modellashtirish" terminini ifodalaydi.

Modelni o'rganish jarayonida obyektiv hodisa yoki jarayonning xususiyatlari haqida yangi ilmiy axborot berish qobiliyatiga ega. Bilish jarayonida foydalaniladigan model obyektiv voqelik bilan ma'lum, har safar maxsus qayd etiladigan va aniqlanadigan munosabatda bo'ladi. Modelni o'rganish jarayonida aniqlangan sifat va xususiyatlar so'ngra modellashtirilgan hodisaning o'ziga ko'chirib o'tkaziladi. Bu metodning asosida tabiiy fanlar sohasida ishlab chiqilgan o'xshashlik nazariyasi yotadi. Modelning vazifasi bilish obyektini elementlarga ajratish, uning ayrim muhim elementlarini ajratib olib, ularni formalizatsiya qilish va tizimli-strukturaviy tahlil tilida ifoda etishdan iborat.

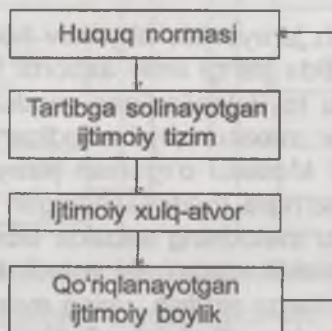
Yurimat uchun modellashtirish metodi – bu huquqiy tartibga solish va davlat boshqaruvi sohasida vujudga keladigan spetsifik muammolarni chuqur o'rganishning ilmiy va amaliy vositalaridir. Bu metoddan huquq normasining amal qilish mexanizmini o'rganishda foydalanilishi mumkin. Huquq normasining amal qilish mexanizmi deganda bu normaning talablarini uning bajarilishini ta'minlaydigan huquq subyektlari, jamoalar va jamiyatdagi ijtimoiy

tabaqalarga bilvosita o'tkazuvchi yuridik va ijtimoiy hodisalar, jarayonlar va omillar tushuniladi (4-rasm). Bu mexanizm huquqni qo'llash faoliyati sohasida ham amal qiladi. Uni shuningdek huquq normasi va ijtimoiy munosabatlarning mazkur turi o'rtasidagi sababiy aloqa sifatida ham talqin qilish mumkin.

Bugungi kunda yuridik fani sohasida quyidagi modellar yaratilgan va tahlildan o'tkazilgan:

- huquqiy tartibga solish mexanizmining modellari;
- huquq normalarining mantiqiy-matematik modellari;
- jinoyatchilikning ahvoli, sabablari va dinamikasining kriminologik modellari;
- statistik modellar.

Umumiy huquq nazariyasiga muvofiq ijtimoiy munosabatlar huquqiy tartibga solishning obyekti hisoblanadi. Tizimli yondashuvda bu qoida konkretlashtirilishi mumkin. Tizimli-kibernetik nuqtai nazardan o'zaro aloqador elementlarning yaxlit birligi sifatida tushuniladigan ayrim ijtimoiy tizim huquq normasi ta'sirining obyekti hisoblanadi, deb aytish mumkin. Buning natijasida «ijtimoiy munosabatlar» tushunchasini jiddiy operatsionalizatsiya qilishga muvaffaq bo'linadi.

4-rasm. Huquq normasining amal qilish mexanizmini modellashtirish

Ijtimoiy tizim tushunchasiga miqdoriy aniqlik kiritish mumkin. Masalan, huquqiy tartibga solish va ijtimoiy boshqarish obyekti sifatidagi ishlab chiqarish jamoasi uchun jamoaning kattaligi, ishlab chiqarish tarmog'i, mehnat unumdorligi, hamjihatlik, axborotlar sohasidagi aloqalar tizimning parametrlari bo'lishi mumkin. Miqdoriy yondashuv nuqtai nazaridan tartibga solinuvchi ijtimoiy tizim miqdorlar majmui bilan ifoda etiladi:

$$Q = (q_1, q_2 \dots q_n),$$

bunda ularning har biri ma'lum miqdoriy yoki (ko'pincha) nomiqdoriy kattalikka ega bo'ladi¹.

Umumiy holatda q_i o'zgaruvchilar vaqtda o'zgaradi, ya'ni

$$Q(t) = q_1(t), q_2(t) \dots q_n(t)$$

Tartibga solinayotgan ijtimoiy tizim ayrim qismlarga – ijtimoiy tabaqalarga parchalanadi. O'rganilayotgan huquq normasi amal qiluvchi ayrim hududiy ijtimoiy tabaqa berilgan bo'lsin. U bir qator alohida guruhlariga parchalanadi. Bu alohida guruhlar yoshi, yashash joyi, kasbi va boshqa omillarga ko'ra turkumlanishi mumkin. Muhimi shuki, ularning har birida o'rganilayotgan normaning amal qilishi har xil namoyon bo'lishi mumkin. Agar bunday guruhlarning umumiy soni n ga teng bo'lsa, tartibga solinayotgan ijtimoiy tizim tegishli ko'pliklarning birlashmasi ko'rinishida ifoda etiladi:

$$P = U_{\mu} = U_1 \cap U_2 \cap U_3 \dots$$

Bunday ifoda tizimni formalizatsiya qilish uchun yo'l ochadi. Jumladan, u tasodifiy miqdorlar yig'indisi tarzida ifoda etilishi mumkin.

Huquq normasining amal qilish mexanizmining keyingi elementi ko'rib chiqilayotgan tizimga xos bo'lgan xulq-atvordir. Huquq xulq-atvoriga to'g'ridan-to'g'ri va bevosita ta'sir ko'rsatmaydi. Dastlab u boshqaruv obyektining o'ziga, ijtimoiy tizimga ta'sir ko'rsatadi, so'ngra ijtimoiy tizim izchil ijtimoiy xulq-atvorning ma'lum turini produtsiya qiladi. Tizimning harakati – bu uni tashkil etuvchi komponentlarning faoliyatidir. Ijtimoiy ishlab chiqarish, siyosat, jamiyatning ma'naviy hayoti, boshqaruv sohalaridagi faoliyat shular jumlasidan. Tashqi xulq-atvor odamlarning jismoniy xatti-harakatlarida o'z ifodasini topadi yoki verbal (og'zaki) bo'ladi.

Tartibga solinayotgan ijtimoiy tizimning xulq-atvorini tahlil qilish jarayonida alohida individni emas, ko'plab ijtimoiy subyektlarni ko'rib chiqish mumkin. Boshqacha aytganda, ijtimoiy tabaqalar va ijtimoiy guruhlarning xulq-atvoriga huquqning ta'sirini o'rganish

¹ Shunday qilib, Q miqdor o'ziga xos vektor, ya'ni tartibga solingan miqdorlar majmuini tashkil etadi.

mumkin. Bunday yondashuv ehtimollik nazariyasi va matematik statistika metodlaridan foydalanish uchun juda qulay. Bunda katta yig'indilarning statistik qonuniyatlari va statistik xususiyatlari hisobga olinishi zarur. Tahlilning bu bosqichida individlarning xulq-atvori ayrim statistik taqsimot tarzida tavsiflanishi, bunda tegishli xulq-atvor shakllari va ularning takrorlanish darajasi ko'rsatilishi lozim.

Huquq normasining amal qilish mexanizmining muhim elementi so'nggi to'g'ri to'rtburchakda ko'rsatilgan (4-rasm). Ayni holatda huquq normalari bilan himoya qilinadigan va qo'riqlanadigan ijtimoiy boyliklar haqida gap borayotir. Bu elementning mustaqil element sifatida ajratilishi mantiqan zarur. Shuni alohida qayd etish kerakki, ijtimoiy munosabatlarning mazkur doirasiga huquqiy ta'sir ko'rsatishning yakuniy, eng so'nggi obyekti shaxs, jamoa va ijtimoiy tabaqaning xulq-atvori emas, balki huquq bilan himoya qilinuvchi ijtimoiy boyliklar hisoblanadi.

Real ijtimoiy jarayonlarning matematik modellari modellarning alohida turi hisoblanadi.

✓ Ijtimoiy jarayonning matematik modeli – bu uning hozirgi zamon matematikasi usul va vositalari yordamida miqdoriy ifodalash mumkin bo'lgan jihatlarining ta'rifidir.

O'z shakli nuqtai nazaridan matematik model tenglama, tenglamalar va tengsizliklar sistemasi, formula, funksiya, to'plam, vektor va matritsa ko'rinishida bo'lishi mumkin.

Matematik modellar avvalambor ijtimoiy-huquqiy statistikaning ko'rsatkichlari o'rtasidagi aloqalarni miqdoriy ta'riflab beradi. Ijtimoiy-huquqiy hodisalar va ijtimoiy sabablar, shuningdek ijtimoiy-demografik omillar (aholining tabiiy harakati, uning jins va yosh tuzilishidagi o'zgarishlar, urbanizatsiya, migratsiya jarayonlari va h.k.) o'rtasidagi statistik aloqalarni miqdoriy tavsiflovchi modellar muhim ahamiyat kasb etadi.

Bu munosabat bilan bir vaqtning o'zida ko'plab sababiy aloqalarning harakatini hisobga oladigan modellarning ishlab chiqilishi muhim ahamiyatga ega. Bu vazifaga ko'p omilli matematik modellar xizmat qilishi mumkin. Real jarayonning shart-sharoitlari va omillari tegishli ravishda o'zgargan taqdirda qanday xulosa olish mumkin bo'lsa, omillarning uyg'unligini o'zgartirish yo'li bilan ham shunday xulosalar olish mumkin.

Modellashtirishning induktiv usuli ma'lum metodika bo'yicha

to'plangan empirik ma'lumotlarning statistik umumlashtirilishiga tayanadi. Ular tegishli ishlovdan o'tkazilganidan so'ng ayrim funktsiya yoki egri chiziq bilan approksimatsiya qilinadi. Bu funktsiyaga o'rganilayotgan o'zgaruvchilar o'rtasidagi bog'liqlikning matematik modeli sifatida qaraladi.

Ko'pgina tadqiqotchilar murakkab ijtimoiy tizimning to'liq modelini tuzib bo'lmastligini qayd etadilar. Makromodellashtirish konsepsiyasi birinchi o'ringa chiqadi. Makromodellar prinsipi bosh vazifaning hal qilinishini xususiy vazifani hal qilishga almashtirishni nazarda tutadi: tizimning favqulodda murakkab mexanizmidan ayrim aloqa va munosabatlarga ajratib olinadi.

Ba'zan «matematik model» atamasi ancha keng ma'noda ham tushuniladi. Jumladan, iqtisodiyot, sotsiologiya, demografiya va boshqa fanlardagi ma'lum vazifalarni hal qilish uchun qo'llanadigan matematik nazariya ana shu atama bilan belgilanadi. «Iqtisodiy-matematik model» atamasiga qiyosan yangi – «ijtimoiy-matematik model» atamasini joriy etish maqsadga muvofiqdir.

Matematik modellashtirishni statistik kuzatish va eksperimentga o'xshatish noto'g'ri. Masalan, huquq normasining u yoki bu varianti statistik materialda tekshirib ko'rilishi mumkin. Ammo bu modellashtirish emas, balki statistik kuzatishdir. Matematik modellashtirish kibernetik modellashtirishdan farq qiladi. Kibernetik model axborotlarni boshqarish va uzatish jarayonlari haqidagi ma'lumotlardan iborat bo'ladi.

Barcha shart-sharoitlarda matematik model va sotsiologik ma'lumotlarning uyg'un aloqasi topilishi lozim. Matematik apparat hamda uning yordamida o'rganiladigan ijtimoiy hodisalar izomorfizmining mavjudligi jiddiy holat hisoblanadi. Davlat va huquqiy tartibga solish jarayonining matematik modellarini ishlab chiqish katta qiziqish uyg'otadi.

Biron-bir ijtimoiy-huquqiy hodisaning matematik modeli tuzilganidan so'ng ishning ikkinchi bosqichi boshlanadi. Bu bosqich mazkur modeldan kelib chiquvchi barcha oqibatlarni aniqlashdan iborat. Har xil matematik operatsiyalardan foydalanib modelni yangi ko'rinishga keltirish mumkin.

Agar model boshlang'ich statistik materialga muvofiq kelmasa, yangi model tuziladi; u yana qo'shimcha statistik ma'lumotlarni jalb qilish yo'li bilan tekshirib ko'riladi va h.k. Bu jarayon aniq mos keluvchi model topilmagunicha takrorlanaveradi.

3

Matematik modellashtirish har xil konstruksiyalar, masalan, normaning yuridik aspekti asosida amalga oshirilishi mumkin. Bu holda normaning dispozitsiyasi, gipotezasi va sanksiyasi singari yuridik elementlar modellashtiriladi. Biroq boshqacha yondashuv qo'llanishi ham mumkin. Matematik modellashtirish uchun ijtimoiy jarayonlar asos qilib olinishi va huquq normasining ijtimoiy jihatlari, masalan, uning amal qilishining informatsion mexanizmi modellashtirilishi mumkin. Nihoyat, bir vaqtning o'zida huquq normasining ham yuridik, ham ijtimoiy aspektlarini hisobga oluvchi modellar taklif qilinishi mumkin.

Matematik modellashtirish «modellar to'plami» prinsipini hisobga oladi. Huquq normasining amal qilish mexanizmi o'ta murakkabligi bilan ajralib turadi. Bu mexanizmning turli pog'onalariga har xil murakkablik darajasi xos bo'ladi. Binobarin, bundan huquq mexanizmining barcha ko'rinishlari va barcha pog'onalarini miqdoriy va strukturaviy tavsiflab berishga qodir bitta modelni tuzishning iloji yo'q, degan xulosa kelib chiqadi. Faqat huquq normasining amal qilish mexanizmining ayrim aspektlari va muhim jihatlari aks ettiruvchi modellargina tuzilishi mumkin.

Huquq normasining amal qilish mexanizmini matematik modellashtirishning dastlabki sharti uning elementlarini tizimli tahlil qilish hisoblanadi. Tizimli yondashuv obyektini tarkibiy elementlarga ajratish, ko'rsatilgan mexanizmning ichki tuzilishini o'rganish bilan bevosita bog'liq. Jumladan, yo'l-transport hodisalarining soni boshqa teng sharoitlarda harakatning intensivligiga ham bog'liq bo'ladi. Harakat qancha katta bo'lsa, haydovchilarning noto'g'ri va nomuvofiq harakatlari ham shuncha ko'p bo'ladi. Van Jils (Gollandiya) maxsus velosiped yo'lagi bo'lmagan ikki harakat yo'nalishli yo'llardagi harakatning intensivligi bilan yo'l-transport hodisalarining soni o'rtasidagi korrelyatsion bog'liqlikni e'lon qildi:

$$S = 2,86 + 0,40P,$$

bu yerda S – 1 mln. avtomobil-kilometr harakatga to'g'ri keladigan hodisalar soni; P – harakatning intensivligi (sutkasiga ming avtomobil). Moskovits (AQSH) darajali bog'liqlikni taklif etadi:

$$S = 0,000124P_0^{0,128},$$

bu yerda P_0 – bir sutkadagi harakatning o'rtacha intensivligi.

R. Smith (Angliya) o'lim bilan tugagan yo'l-transport hodisalarining yillik soni (D), ro'yxatga olingan avtomobillar soni (V) va aholining soni (P) o'rtasida quyidagi bog'liqlikni aniqladi:

$$D = 0,0003 (VP^2)^{1/3}.$$

Mazkur model bo'yicha hisob-kitoblarni 36 mamlakatning statistik ma'lumotlariga taqqoslash ko'rsatilgan bog'liqlikni tasdiqladi. Ayrim chekinishlar alohida mamlakatlarning xususiyatlari bilan izohlanadi.

Mantiqiy modellar

Informatika hozirgi zamon formal mantiq'i va mantiqiy xulosalarni tahlil qilish chambarchas bog'liq. Mantiqiy modellardan fikr-mulohazalarni modellashtirish, avtomatika sxemalarini mantiqiy tavsiflash va translyatorlarni yaratishda foydalaniladi. Shundan so'ng bu modellardagi axborotlarga ishlov berish algoritmlari, yaratilgan modeldagi axborotlarni belgilarda ifodalashning muayyan turlari ishlab chiqiladi.

Mantiqiy modellashtirishga imitatsion modellashtirish yaqin turadi – real obyektlarda, bu obyektlarning hisoblash mashinalarida qo'llanadigan modellarida sodir bo'luvchi jarayonlarni aks ettirishning maxsus usullari yaratiladi va ulardan foydalaniladi.

Nazariya shuningdek grafik va verbal modellarni ham farqlaydi.

§2. Formalizatsiya metodi

Formalizatsiya – bu huquqiy hodisaning mazmunini uning shaklini tahlil qilish orqali aniqlash va aniqlashtirishdir. Formalizatsiya tushunchasi shakl tushunchasi bilan chambarchas bog'liq bo'lib, ana shu tushunchadan kelib chiqqan. Formalizatsiya metodi huquqiy hodisalarning shaklini ajratishga asoslanadi. Ma'lum formalizatsiya darajasi huquq tizimining o'ziga, huquq normalariga va huquqiy munosabatlarga ham xosdir.

Huquq formal tizim hisoblanadi. Bu terminologiyaning umumiyli-gi, tushunchalarning aniqligi, qonun hujjatlarida normativ ta'riflardan keng foydalanilishiga doir talablarda o'z ifodasini topadi.

Bu formalizatsiyaning birinchi pog'onasi bo'lib, u vujudga keluvchi barcha vazifalarni hal qilish uchun asos yaratmaydi.

Umumiy huquq nazariyasida «huquq normalarini formalizatsiya qilish» deb atalgan yo'nalish mavjud. Huquq normasini formalizatsiya qilish – bu uning mantiqiy tuzilishini aniqlash demakdir. Buning uchun eng avvalo matematik va deontik tildan foydalanish talab etiladi.

Huquqiy informatikada empirik ma'lumotlarni formalizatsiya qilish vositalari vazifasini:

matematik metodlar, ramzlar va standartlashtirilgan belgilar;
mantiq, shu jumladan matematik mantiq usullari;
maxsus kodlar (axborotlarni kodlashtirish);
ijtimoiy mezonlash, statistik metodlar bajaradi.

Formalizatsiyadan huquqiy axborotlarni EHM xotirasiga kiritishda foydalaniladi. Axborot dastlab formal ko'rinishda taqdim etilishi va kodlashtirilishi lozim. Sun'iy intellekt g'oyalarni qo'llash maqsadida yuridik bilimlar bazalarini tashkil etishda freymlar tili deb ataladigan maxsus tildan foydalaniladi.

Informatikada formal tizim tushunchasi ishlab chiqilgan va qo'llaniladi. Formal tizim – bu boshlang'ich obyektlarni va yangi obyektlar qurish qoidalarini tavsiflash yo'li bilan obyektlar to'plamini yuklovchi belgilar modelidir. Obyektlar deganda vaziyatlar, holatlar, har xil tizim va tuzilmalarning belgilardagi ya grafik ifodalari tushuniladi.

Formal grammatikalar nazariyasi informatika uchun prinsipial ahamiyatga ega. Formal grammatikalar dasturlashtirish tillarini tavsiflash va translyatorlar, ya'ni vositachi tillarni tuzishning asosiy vositasi bo'lib xizmat qiladi.

§3. Algoritm tushunchasi

Algoritm – bu ushbu turdagi barcha vazifalarni hal qilish uchun qat'iy harakatlar tartibi, operatsiyalarning izchilligi haqidagi aniq qoidalar majmuidir. EHM u yoki bu algoritmgaga asoslangan dastur bo'yicha ishlaydi.

Algoritm tushunchasi informatikada muhim o'rin tutadi. Bu uning fundamental tushunchasidir. Shu bilan birga, algoritmlar nazariyasi matematik mantiqning bo'limi hisoblanadi.

Huquqni qo'llash algoritmidan har bir shart-sharoit «ha» – «yo'q» prinsipiga ko'ra mantiqiy taqqoslash operatsiyasi vositasida tekshirib ko'riladi.

Kriminalistikada jinoyat ishlarini tergov qilish va alohida tergov harakatlarini amalga oshirish algoritmlari ishlab chiqilgan. Tergov qilishning umumiy algoritmini va xususiy metodikalarni farqlash lozim. Har bir tergov harakati o'z algoritmiga, demak, algoritmlar iyerarxiyasida o'z o'miga egadir.

Har qaysi algoritm boshlang'ich ma'lumotlarga nisbatan qo'llanadi va natijalar beradi. Algoritmning ishlash jarayonida har xil oraliq ma'lumotlar paydo bo'ladi. Shuning uchun algoritmlar ishlashi mumkin bo'lgan ma'lumotlarning turlari ko'rsatilishi lozim.

Algoritm bosqichlarining ketma-ketligi bir xil bo'lishi lozim. Navbatdagi bosqichni tanlashda o'zboshimchalikka yo'l qo'yilmaydi. Dastlabki va oxirgi bosqichlar albatta qayd etilishi kerak.

Informatikada algoritmlarning ikki yirik turkumi farq qilinadi: hisoblash algoritmlari, axborot algoritmlari.

Hisoblash algoritmlari nisbatan oddiy ma'lumotlar (sonlar, matritsalar) bilan ishlaydi.

Axborot algoritmlari katta hajmli axborotlar bilan ishlaydigan protseduralar (masalan, ma'lum belgilarga javob beradigan son yoki so'zni qidirish) majmuidan tashkil topadi.

Hisoblash mashinasining tilida berilgan komandalar ketma-ketligida yuklangan algoritm mashina dasturi deb ataladi. Mashina dasturining komandasi – bu EHMning elementar ko'rsatmasi bo'lib, uni mashina avtomatik ravishda, biron-bir qo'shimcha ko'rsatma va tushuntirishlarsiz bajaradi.

Huquqiy protseduralarni tartibga soluvchi normativ hujjatlarda ko'plab har xil algoritmlar mavjud bo'ladi. Huquq ijodkorligi qarorlar majmuini qabul qilishdan iborat izchil jarayondir. Bu algoritmni umumiy algoritm deb atash mumkin. Huquq ijodkorligi jarayoni quyidagi bosqichlardan tashkil topadi:

1-bosqich. Qonun chiqarish tashabbusi huquq subyektini tomondan kiritilgan qonun loyihasining O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining qonunchilik palatasiga kelib tushishi.

2-bosqich. Qonun chiqarish tashabbusi tartibida kiritilgan qonun loyihasining dastlabki ko'rib chiqilishi.

3-bosqich. Qonun loyihasining birinchi o'qishda ko'rilishi.

4-bosqich. Qonun loyihasining ikkinchi o'qishda ko'rilishi.

5-bosqich. Qonun loyihasining uchinchi o'qishda ko'rilishi.

6-bosqich. Qonunning O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi qonunchilik palatasidan o'tishi.

7-bosqich. O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi Senati qaytargan qonunning qayta ko'rib chiqilishi.

8-bosqich. Qonunning O'zbekiston Respublikasi Prezidenti tomonidan ko'rib chiqilishi.

9-bosqich. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti qaytargan qonunning qayta ko'rib chiqilishi.

Huquq ijodkorligi jarayonining har bir bosqichida maqbul qaror qabul qilish uchun yetarli axborotlar mavjud bo'lishi kerak.

Qonun hujjatlari matnlariga algoritmik tipdagi – muayyan sohadagi yuridik protseduralarni aniq va izchil tavsiflaydigan normalarning kiritilishi huquqiy hujjatlarning samaradorligini oshirishning muhim shartidir.

Algoritmik xususiyatga ega norma va protseduralar O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi qonunchilik palatasining reglamentida belgilangan. Bular quyidagi algoritmlardir:

qonun loyihalarini kiritish tartibi;

qonun loyihalarining ko'rib chiqilishi va qabul qilinishi;

O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi Senati qaytargan qonunlarning qayta ko'rilishi;

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti qaytargan qonunlarning qayta ko'rilishi;

Konstitutsiya qoidalarini qayta ko'rish haqidagi takliflarning ko'rib chiqilishi;

ovoz berish va qaror qabul qilish tartibi;

O'zbekiston Respublikasi qonunlarini ko'rib chiqish tartibi;

O'zbekiston Respublikasi qonunlarini qayta ko'rib chiqish tartibi va boshqalar.

Sud ekspertizasida algoritm – bu harakatlarni ma'lum sharoitlarda ekspert oldiga qo'yilgan masalaning hal qilinishini ta'minlaydigan ketma-ketlikda maqbullashtirish dasturidir.

IV BOB. O'ZBEKISTON RESPUBLIKASINING QONUN HUJJATLARIDA AXBOROT TUSHUNCHASI

§1. Axborotning jamiyat hayotidagi o'рни

Axborot materiya, energiya, zamon va makon singari olamning fundamental asoslaridan biri hisoblanadi. U materiyaning in'ikos, tuzilish va xilma-xillik singari xususiyatlari bilan bog'liq. Axborot moddiy tarqatuvchi – jismoniy obyekt, boshqa energetik substrat yoki ijtimoiy va psixologik jarayonlardan tashqarida mavjud bo'la olmaydi.

Axborotning borliqdagi shakli harakatdir. U jismoniy yoki ijtimoiy muhitda muntazam harakat qilib, odamlarning o'zaro muomala va aloqa qilishga bo'lgan ehtiyojlarini qondiradi. Inson voqelikni axborot modellari va tizimlarining iyerarxiyasi shaklida ifoda etadi.

Axborot tushunchasining negiziga «ifodalangan xilma-xillik» xususiyati qo'yilishi lozim. Kalit sifatida olingan axborot ma'lum qulfnı ochish imkonini beradi. Yerdan uzatiladigan radiosignallarda ifoda etilgan axborot kosmik kemanding dvigatelini ishga tushiradi va uni boshqa orbitaga o'tkazadi. Biologik molekulaning tuzilishiga muhrlangan axborot tirik hujayraga yangi to'qimalar hosil qilish yoki organizmga kirgan mikroblarni o'ldirish uchun ma'lum oqsillar ishlab chiqarish imkonini beradi.

Axborot fenomeniga har xil ilmiy yondashuvlar mavjud. Ularni xulosa qilib shuni aytish mumkinki, axborot – bu atrof muhitdagi obyektlar va hodisalar hamda ularning noaniqligi darajasini kamaytiradigan xususiyatlari va munosabatlari to'g'risidagi ma'lumotlar (xabarlar)dir.

Uzatis va qayta ishlash uchun yaroqli shaklda taqdim etilgan foydalaniluvchi ma'lumotlar axborot hisoblanadi, deb aytish mumkin. Axborot:

obyektiv (ongga bog'liq bo'lmagan holda) mavjud bo'ladi va moddiy tuzilmalar, shuningdek inson ongining ajralmas xususiyati (atributi) hisoblanadi;

nafaqat son, balki sifat jihatiga ham ega bo'ladi;